

АКАДЕМИЯ НАУК ЛИТОВСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
НАУЧНЫЙ СОВЕТ ПО ПРОБЛЕМАМ ИСТОРИИ
ЛИТОВСКОЙ ССР

Е Ж Е Г О Д Н И К
И С Т О Р И И
Л И Т В Ы

Г о д 1987

ВИЛЬНЮС «МОКСЛАС» 1988

INSTITUTE OF HISTORY
OF THE ACADEMY OF SCIENCES
OF THE LITHUANIAN SSR
THE SCIENTIFIC PROBLEM BOARD
OF THE HISTORY OF THE LITHUANIAN SSR

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1987

VILNIUS 1988

INSTITUT FÜR GESCHICHTE
DER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER
LITAUISCHEN SSR
PROBLEMISCHER-WISSENSCHAFTLICHER RAT
FÜR GESCHICHTSFORSCHUNG DER LITAUISCHEN SSR

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1987

VILNIUS 1988

LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA
ISTORIJOS INSTITUTAS
LIETUVOS TSR ISTORIJOS
PROBLEMINĖ MOKSLINĖ TARYBA

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1987 metai

VILNIUS „MOKSLAS“ 1988

BBK 63.3(2L)
Li237

Redakcinė kolegija:

Bronius VAITKEVICIUS (vyr. redaktorius), Alfonsas EIDINTAS, Vida KNIU-
RAITĖ, Vytautas MERKYS, Vacys MILIUS, Leonas MULEVICIUS, Rita STRAZ-
DŪNAITĖ (sekretorė), Tamara TARSILOVÁ, Adolfas TAUTAVICIUS, Irena VA-
LIKONYTĖ, Regina ŽEPKAITĖ (vyr. redaktoriaus pavaduotoja)

Redakcijos adresas:
232600 Vilnius, Kosciuškos 30

Išleista LTSR MA Istorijos instituto užsakymu

L 0503020908—225 Ž—88
M 854(08)—88

© LTSR MA Istorijos institutas, 1988

RECENZIJOS, APŽVALGOS, ANOTACIJOS

Nauji darbai apie seniausias lietuviškas monetas

Klausimas apie pirmąsias kaldintas lietuviškas monetas tebėra įdomus ir aktualus. Istorikai, numizmatai ir archeologai iki šiol nepriėjo prie vieningos nuomonės dėl šių monetų chronologijos, kaldinimo vietos, nominalų. Tai lėmė visiškas rašytinių šaltinių nebuvimas, kai kurių tipų monetų retumas. Todėl kiekvienas naujas darbas apie pirmąsias lietuviškas monetas sukelia didelį susidomėjimą ir smalsumą,— kaip sekasi šį klausimą spręsti XX a. pabaigos tyrėjams?

Pastaraisiais metais net dviejų Lenkijos Liaudies Respublikos numizmatikos leidinių (beje, mus pasiekusių tik 1986 m.) viršelius puošia pirmųjų lietuviškų monetų piešiniai. Tai „Biuletyn Numizmatyczny“ 1985 m. Nr. 7—8 ir „Wiadomości Numizmatyczne“, 1984 m. 3—4 sąs.

Pirmuoju leidiniu minimas Krėvos unijos 600 m. jubiliejus, ir praktiškai visi jo straipsniai skirti lietuviškai numizmatikai. Leidinyje paskelbtas LTSR istorijos ir etnografijos muziejaus Numizmatikos skyriaus vedėjo Vytauto Aleksiejūno straipsnis „Pirmosios lietuviškos monetos“¹. V. Aleksiejūnas šiuo metu gilinasi į pirmąsias lietuviškas monetas, ir tai ne pirma jo publikacija šia tema². Straipsnyje „Pirmosios lietuviškos monetos“ V. Aleksiejūnas daugiausia dėmesio skiria numizmatinėje literatūroje nusistovėjusiems 4 pagrindiniams pirmųjų lietuviškų monetų tipams. I tipo monetas, pasak autoriaus, aversė turi ietigalį ir kryžių, reverse legendą „ПѢЧАТ“. Šias monetas jis skiria Algirdo ir Kęstučio valdymo laikotarpiui, paneigdamas V. Darkevičiaus ir N. Sobolevos nuomonę, kad kryžius čia esąs krikščionybės simbolis ir kad monetas kaldintos jau po Lietuvos krikšto. V. Aleksiejūnas nurodo, kad, sfragistikos duomenimis, kryžius dažnai būdavo pagoniškosios Lietuvos valdovų antspauduose. Galima pridurti, kad V. Darkevičius viename iš

¹ Aleksiejūnas V. Pierwsze monety litewskie // Biuletyn Numizmatyczny. W-wa, 1985. Nr. 7—8. S. 121—126.

² Plg.: Aleksiejūnas V. Pirmosios lietuviškos kaltinės monetos // Archeologinės ir numizmatinės medžiagos komplektavimas ir konservavimas. V., 1983. P. 56—58.

ankstesnių straipsnių kryžių laiko pagonišku ugnies ir saulės simboliu senosios Rusios ornamentikoje³. Kryžiaus ornamentas aptinkamas baltų genčių papuošaluose Lietuvos teritorijoje visą geležies amžių. Taigi kryžius I tipo monetose negali būti įrodymas, kad jos kaldintos po Lietuvos krikšto. V. Aleksiejūnas pastebi, kad I tipo monetų kaldinimo technika skiriasi nuo kitų pirmųjų lietuviškų monetų. Monetos skiriasi ir didesniu svoriu, o negausūs jų radiniai rodo trumpą emisijos laiką. I tipo monetų nerasta su kitų tipų monetomis, vadinasi, pirmosios buvo išimtos iš apyvartos prieš kitų monetų tipų pasirodymą.

II tipo monetas (averse — ietigalis ir kryžius, reverse — stiebų vartai) V. Aleksiejūnas laiko vėlesnėmis chronologiniu atžvilgiu. Jos dažnai aptinkamos kapinyuose, kas rodo jas buvus kasdieninėje krašto gyventojų pinigų apyvartoje. Šių monetų masė buvo pritaikyta prie Prahos grašio svorio. III tipo monetos (vienoje pusėje — Vytis, kitoje — stiebų vartai) lobiuose aptinkamos su lydiniais ir Prahos grašiais. Autorius atkreipia dėmesį, kad jos kai kuriuose kapuose rastos kartu su smulkiomis XVI a. pirmosios pusės Lietuvos valdovų monetomis, — matyt, cirkuliavo visą XV amžių. Įdomi V. Aleksiejūno pastaba, kad ženklai šių monetų stiebų vartų pusėje, ankstesnių tyrinėtojų laikomi raidėmis (jose ieškoma valdovo vardo ar miesto — kaldinimo vietos — pirmosios raidės), gali ir nebūti raidės. Visi tyrėjai šio tipo monetą skiria Vytauto valdymo laikotarpiui. IV tipo monetų (averse — Vytis, reverse — dvigubas kryžius) žinoma tik apie 20 vienetų. Vienų šio tipo monetų piešinys labai schematiškas ir primityvus, kitos nukaldintos preciziškai, turi raidės. Autorius daro išvadą, kad IV tipo monetų buvo kelios emisijos. V. Aleksiejūnas taip pat trumpai liečia ir kitas, tiksliau neidentifikuotas monetas — Drozdovo lobio (vienoje pusėje stiebų vartai arba raidė „Ю“, kitoje — du leopardai arba liūtas), Narkūnų tipo monetą, kontrasignuotą monetą su stiebų vartais.

Taigi autorius pareiškė gana įdomių pastabų dėl kai kurių seniausių lietuviškų monetų datavimo, metrologijos, buvimo apyvartoje laiko, patikslino kai kurių tipų monetų kiekį. Vis dėlto norėjęsi aiškesnės nuomonės dėl II—IV ir rečiau sutinkamų tipų datavimo, pirmųjų lietuviškų monetų nominalų. Galima taip pat pasiginčyti, ką laikyti I ir II tipo monetų aversu, ką reversu.

Leidinio „Biuletyn Numizmatyczny“ viršelio vidinėje pusėje skaitytojų dėmesys atkreipiamas į novatorišką („nowatorskie opracowanie“) Rišardo Kersnovskio darbą, išspausdintą leidinyje „Wiadomości Numizmatyczne“. R. Kersnovskis — žinomas lenkų numizmatas, parašęs stambių darbų apie viduramžių Lenkijos ir apskritai Europos numizmatiką⁴. Numizmatikos leidinyje rekomenduojamas

³ Даркевич В. П. Символы небесных светил в орнаменте Древней Руси // Советская археология. 1960. № 4. С. 56—67.

⁴ Kiersnowski R. Początki pieniądza polskiego. W-wa, 1962; Kiersnowski R. Wstęp do numizmatyki polskiej wieków średnich. W-wa, 1964; Kiersnowski R. Wielka reforma monetarna XIII—XIV w. W-wa, 1969. Cz. 1; Kiersnowski R. Pradzieje grosza. W-wa, 1975 ir kt.

R. Kersnovskio darbas „Seniausios lietuviškos monetos“⁵ — gana didelės apimties straipsnis. Jį recenzuodami, pasistengsime atkreipti dėmesį į tokius R. Kersnovskio teiginius, kurie duoda ką nors naujo minėtos problemos tyrimui, arba tokius, kurie yra diskutuoti. Reikia iš karto pasakyti, kad straipsnis parašytas gana schematiškai. Pagrindinė schema tokia. Krikščionybės priėmimas Lietuvoje ir monetų kaldinimo pradžia. Ar galima tiesiogiai sieti tuos du reiškinius? Autorius jau straipsnio pradžioje teigiamai atsako į šį klausimą. Jis nurodo, kad abu šiuos įvykius — vėlyvą krikštą ir vėlyvą monetų kaldinimo pradžia — Lietuvoje lėmė tie patys ar panašūs ūkiniai ir visuomeniniai reiškiniai (p. 129). Taigi išeitu, kad pagoniškosios Lietuvos monetų nėra ko ieškoti, ir autorius toliau stengiasi paneigti argumentus, kurie tam prieštarauja.

Antroji schema. Ankstesni tyrėjai laikėsi įvairių nuomonių dėl pirmųjų lietuviškų monetų datavimo — skyrė jas valdovams, pradėdant Algirdu ir Kęstučiu, baigiant Kazimieru Jogailaičiu. Taigi datavimo skirtumas mažiausiai 70—80 metų. Todėl R. Kersnovskis mėgina pagrindinius monetų tipus chronologiškai sutalpinti (atmetęs, žinoma, pagoniškosios Lietuvos valdovus) tolygiai tarp Jogailos—Vytauto ir Kazimiero Jogailaičio valdymo laikų, kad neliktų tarpo tarp ankstyviausių ir Aleksandro (1492—1506) lietuviškų monetų.

Apškritai R. Kersnovskio straipsnis yra stambiausias darbas apie pirmąsias lietuviškas monetas, pasirodęs per pastaruosius du dešimtmečius, ir plačiausiai nušviečia šią problemą. Didelė straipsnio dalis skirta klausimo istoriografijai. Galima pritarti autoriaus minčiai, kad monetų registracija, radinių aprašymas sudaro pirmųjų lietuviškų monetų tyrimų pagrindą, kad juose reikia ieškoti raktų įvairioms abejonėms paaiškinti (p. 130). Deja, tarp ankstesnių tyrėjų darbų liko neapžvelgtas stambus P. Karazijos straipsnis, paskelbtas dar 1941 m.⁶ Tai iki šiol pagrindinė studija apie III tipo (Vytiš — stiebų vartai) lietuviškas monetas, kurioje detalai kalbama apie šio tipo monetų atmainas, kaldinimo techniką, prabą, chronologiją, ryšį su Prahos grašiais. Galima pagalvoti, kad autoriui šis P. Karazijos straipsnis nežinomas, tačiau radimo vietų sąrašė (Nr. 52, p. 170) R. Kersnovskis nurodo, kad jis jam buvo neprieinamas. Taigi rašyta apie pirmąsias lietuviškas monetas, nepanaudojus vienos svarbiausių publikacijų.

Toliau R. Kersnovskis apžvelgia piniginius santykius Lietuvoje iki pirmųjų monetų pasirodymo. Autorius kelia mintį, kad, skirtingai nuo kai kurių kaimynų kraštų, Lietuvoje turime labai nedaug svetimų XII—XIV a. monetų, ir tik laikotarpio pabaigoje į Lietuvą pradėjo plaukti Prahos grašiai. Paskutiniu Čekijos karaliaus Václavo IV (1378—1419) valdymo dešimtmečiu šis procesas tapo masinis, tęsėsi ir po jo mirties. Todėl šie grašiai negalėjo būti pa-

⁵ Kiersnowski R. Najdawniejsze monety litewskie // Wiadomości Numizmatyczne. R. XXVIII. W-wa, 1984. Z. 3—4. S. 129—175.

⁶ Karazija P. Aluonos Sklėrių ir Krūminių monetų lobiai // Vytauto Didžiojo Kultūros muziejaus metraštis. Kaunas. 1941. T. 1. P. 65—134.

vyzdys pirmosioms lietuviškoms monetoms (p. 132). Vis dėlto reikia suabejoti R. Kersnovskio pateikta Prahos grašių į Lietuvą masinio įplaukimo data — ji turėjo būti ankstesnė. Gaila, kad straipsnio autoriui liko nežinomas S. Janušonio darbas, specialiai skirtas šiam klausimui⁷.

R. Kersnovskis trumpai paliečia ir piniginius XII—XIV a. lydinis, lygina jų naudojimą Lietuvoje ir gretimose Rusios žemėse (p. 132—136). Minimasis ir pats stambiausias sidabro lydinių lobis (Ribiskės, Vilniaus m.), tačiau autorius, matyt, nepasinaudojo publikacija apie šį lobį⁸.

Svarbiausia R. Kersnovskio darbo dalis skirta pirmųjų lietuviškų monetų pagrindinių keturių tipų aptarimui. Tipai tie patys, kaip ir minėtame V. Aleksiejūno straipsnyje. R. Kersnovskis pradeda monetų apžvalgą nuo IV tipo (av.—Vytis, rev.—dvigubas kryžius). Cituodamas V. Vitigą ir M. Gumovskį, autorius rašo, kad raitelis vienoje monetose laiko rankoje kalaviją, kitose — ietį, vėliavą ar skeptrą (p. 142), ir priduria, kad negalint prie pačių monetų ar bent prie gerų jų piešinių priėti (beje, dalis šio tipo monetų yra LLR muziejuose), sunku šiuos teiginius patvirtinti arba atmesti. Iš tikrųjų sunku nemačius pačių monetų apie jas rašyti, nors anksčiau pats autorius neabejodamas teigė, kad vienas iš to tipo monetų ikonografinių motyvų yra „raitelis su iškeltu kalaviju arba ietimi rankoje“ (p. 137). Būtent dėl ieties ir nesinori sutikti. Nei straipsnio iliustracijose, nei LTSR muziejuose matytose IV tipo monetose, nei geroje jų fotografijose ieties raitelio rankoje neteko matyti. Kai kurie ilgi, ietį primenantys daiktai turi 2 rankenos skersinius — taigi čia pavaizduoti kalavijai. R. Kersnovskis IV tipo monetas skiria Jogailai ir mano jas esant kaldintas po Lietuvos krikšto iki 1392 (vėliausiai — iki 1401) metų.

I tipo monetos (av.—ΠΘΧΑΤ, rev.—ietigalis ir kryžius), R. Kersnovskio nuomone, negalėjo atsirasti prieš 1387 m., nes jose yra kryžius — krikščionių religijos simbolis (p. 147). Nektartosime iš naujo V. Aleksiejūno kontrargumentų, mūsų samprotavimų. Sakykime, kad kryžius monetose yra krikščionių religijos simbolis. Tačiau kokių krikščionių? Ankstesni tyrėjai, gynę šį teiginį, užmiršo, kad iki oficialaus katalikiško Lietuvos krikšto Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje buvo daug krikščioniškų rusiškų žemių, ypač prijungtų Algirdo valdymo laikais. Neužmirškime ir to, kad Algirdas rūpinosi stačiatikių bažnyčios LDK žemėse reikalais. 1354 m. jo pastangomis buvo paskirtas net atskiras „Lietuvos ir Volynės žemių“ metropolitas Romanas, dėl ko stačiatikių bažnyčia net grėsė suskilimas.

Kalbėdamas apie kitą monetose pavaizduotą simbolį — ietigalį, R. Kersnovskis nurodo, kad dėl artimų dinastinių ryšių tarp lietuvių

⁷ Janušonis S. Prahos grašis Lietuvos piniginėje apyvartoje XIV—XVI amž. // Spalio revoliucija ir visuomeniniai mokslai Lietuvoje. V., 1967. P. 206—209.

⁸ Karazija P. 1930 m. Vilniaus lobis. V., 1932.

ir Tverės kunigaikščių ir Lietuvoje, ir Tverėje galėjo atsirasti panašus valdžios simbolis — ietis (p. 148). Artimiausi ryšiai buvo būtent Algirdo valdymo laikais, kai 1349 m. Algirdas vedė (antroji santuoka) Tverės didžiojo kunigaikščio Aleksandro Michailovičiaus dukterį Uljaną. Todėl labiau įtikima yra J. Kario ir A. Tautavičiaus nuomonė, kad I tipo monetos kaldintos Algirdo laikais, o ne Kersnovskio nuomonė, kad jos kaldintos Vytauto 1392—1401 m. (p. 150). Galima pridurti, kad, istoriko E. Gudavičiaus nuomone, monetose vaizduojamas kryželis su ietigaliu turi kai ką bendra su Algirdo (ar Algirdo ir Skirgailos kartu paėmus) emblema⁹.

II tipo monetas (av.—stiebų vartai, rev.—ietigalis ir kryžius) R. Kersnovskis be didesnių abejonių skiria Vytautui (p. 153). 62 išnašoje rašo: „A. Tautavičius, Papildomi... p. 80 pareiškė nuomonę, kad tos monetos priklauso Kęstučio laikams, argumentuodamas, kad lobis, rastas Trakuose prie salos pilies sienos po griuvenomis iš 1383 m., kada Trakų pilis buvo sunaikinta kryžiuočių. Tačiau tas tariamai svarbus argumentas, deja, yra klaidingas (chybiony) kasdangi, kaip parodė architektūriniai ir archeologiniai tyrimai, 1383 m. buvo sunaikinta Kęstučio pilis pusiasalyje prie Naujųjų Trakų, o salos pilis, kurioje rastas lobis, buvo pastatyta tik XV a. pirmaisiais metais ir vėliau tapo pagrindine Vytauto rezidencija. Iš pusiasalio pilies yra tik pavienė II tipo moneta, rasta bokšto griuvenose“.

Paziūrėkime, ką iš tikrųjų rašo A. Tautavičius: „Monetų su stiebų vartais ir ietigaliu su kryžiumi chronologijai yra svarbūs du pastarieji radiniai Trakuose. Būtent, Trakų salos pilyje po visais griuvenų sluoksniais aptiktas šių monetų nedidelis lobis, matyti, ten patekęs pirmosios statybos metu — XIV a. II pusėje (salos pilis minima XIV a. pab. rusų miestų sąrašė, nors kaip nebaigta statyti 1383 m. mūšiuose dėl Trakų nebuvo panaudota). Antrasis radinys — pusiasalio pilyje ant nugriauto (matyti, 1383 m. mūšių metu) priešpilio šiaurvakarinio bokšto pamatų 1963 m. surastoji moneta. Jie rodytų, kad monetos su stiebų vartais ir ietigaliu su kryžiumi buvo kaldinamos dar prieš 1383 m., vadinasi, Kęstučio valdymo laikotarpiu“¹⁰. Atrodo, platesni komentarai nereikalingi, nes R. Kersnovskis A. Tautavičiaus tekstą paprasčiausiai iškraipė.

III tipo monetose (av.—stiebų vartai, rev.—raitelis su kalaviju) R. Kersnovskis mėgina aiškinti raidžių reikšmę stiebų vartų pusėje. Jo manymu, raidė „K“ yra Kazimiero Jogailaičio, o raidė „B“ — Boleslovo Svitrigailos (1430—1435) vardo pirmoji raidė (p. 157). Autorius nurodo, kad III tipo monetos kapuose randamos su Aleksandro, netgi Žygimanto I ir Žygimanto Augusto monetomis, taigi jos buvo apyvartoje XV a. pab., dargi XVI a. (p. 158). Deja, kaip minėjome, R. Kersnovskis nepanaudojo P. Karazijos darbo ir nežino jo argumentacijos. V. Aleksiejūno nuomone, stiebų vartų

⁹ Gudavičius E. Žymenys ir ženklai Lietuvoje XII—XX a. V., 1980. P. 160.

¹⁰ Tautavičius A. Papildomi duomenys apie naujus sidabro lydinių ir XIV a. II pusės—XV a. pradžios Lietuvos monetų radinius Lietuvos TSR teritorijoje // MADA. 1965. T. 1. P. 80.

pusėje esantys ženklai nėra raidės. Tačiau tenka pritarti R. Kersnovskiui, kad šio tipo monetos buvo apyvartoje ilgą laiką, kad į Žemaitiją jos pateko po 1411 m. (p. 159).

Kaip matome, pasak R. Kersnovskio, IV tipo monetos kaldintos Jogailos po 1387 m., I ir II tipo — Vytauto, III tipo — Švitrigailos ir Kazimiero Jogailaičio. Jeigu pagoniškosios Lietuvos monetų nebuvo, tai užpildomas (ar dalinai užpildomas) tarpas tarp ankstyviausių ir Aleksandro monetų!

Straipsnio pabaigoje R. Kersnovskis aptaria vadinamąsias lietuviškas-rusiškas monetas, kurių averse du leopardai, reverse — stiebų vartai (Drozdovo lobio monetų tipai). Čia autorius palaiko J. Kario nuomonę, kad monetas su raide „Ю“ galima skirti Smolensko kunigaikščiui Jurijui Sviatoslavičiui iki 1404 m., kol Vytautas užėmė Smolenską. Po to čia pasirodė monetos su leopardais ir stiebų vartais (p. 160—161). Stiebų vartų ženklas, aptinkamas totorių ir Kafos monetose, R. Kersnovskio nuomone, keltas Vytauto valdymo laikais. Kersnovskis taip pat apibrėžia pavienių monetų tipų paplitimą, pasinaudodamas radinių topografija, tačiau šioje srityje prioritetas, be abejonės, priklauso G. Fedorovui ir A. Tautavičiui. Straipsnio pabaigoje (p. 166—173) pridėtas radimo vietų sąrašas, kuriame, deja, nematome nė vieno iki šiol neskelbto radinio. Autorius atitaiso G. Fedorovo iškraipytą vietovardį Kalnėnai (p. 169), tačiau įsibrovė naujų netikslumų: rašoma Mažeikai vietoj Mažeikiai, Krūminai (=Krūminiai), Aluonai (=Aluona), Urniežai (=Urnėžiai), Šiaulai (=Šiauliai), Dikterai (=Diktarai) (p. 167—170).

Išanalizavus R. Kersnovskio straipsnį, vargu ar galima jį laikyti novatorišku. Tai daugiau ankstesnės literatūros apžvalga (ir tai neišsami) su kai kuriais autoriaus samprotavimais.

Taigi diskusija dėl seniausių lietuviškųjų monetų dar nebaigta. Matyt, ją pagyvins nauji monetų radiniai, tikslesni iki šiol rastų monetų metrologijos, legendų, štamų duomenys.

Mykolas Michelbertas

Stanislovas Rapolionis / Sudarė E. Ulčinaitė, J. Tumelis. V.: Mokslas, 1986. 309 p. (Lietuvos mokslo paminklai). 5000 egz.

„Čia palaidotas didis vyras, lietuvių tautos garbė...“,— tokiais žodžiais prasidėjo 8 eilučių epigrama, iškalta marmuriniame Stanislovo Rapolionio antkapyje Karaliaučiaus katedroje. Šalia šio vyro norėjo būti palaidotas Prūsijos kunigaikštis Albrechtas Brandenburietis. Jau vien tie du faktai verčia suklusti ir atidžiau žvilgtreti į garbingąjį mūsų žemietį. Bet apie jį ir jo kūrybinę veiklą išliko taip nedaug duomenų, kad iki XX a. vidurio Konstantino Jablonskio tyrimų nebuvo žinoma net jo kilmės vieta¹. Ir nors šiandien bib-

¹ Jablonskis K. Lietuvių kultūra ir jos veikėjai. V., 1973. P. 54, 55, 382, 383.

liografijoje apie S. Rapolionį priskaičiuojama daugiau negu 200 darbų², apie jį vis dėlto žinome labai mažai. O juk jis su bendraminčiais stovėjo prie lietuvių raštijos ištakų. S. Rapolionis vienintelis iš lietuvių garbingai apgynė Vitenbergo universitete doktoratą, dalyvaujant patiems reformacijos šulams ir ideologams Martynui Liuteriui ir Pilypui Melanchtonui. Vėliau, dirbdamas Karaliaučiaus universitete, buvo aktyvus reformacijos idėjų propaguotojas ir gynėjas. Tos idėjos vienaip ar kitaip rado atgarsį ir Lietuvoje.

Siai daugialypei asmenybei ir skirta Eugenijos Ulčinaitės ir Juozo Tumelio sudaryta knyga „Stanislovas Rapolionis“. Abiem jiems teko didžiausia našta tiek rašyti ir redaguoti straipsnius, tiek skelbti dokumentinę medžiagą ir ją versti į lietuvių kalbą. Kartu reikia pažymėti, kad knygą rengė trijų skirtingų įstaigų darbuotojai: Lietuvos TSR MA Istorijos instituto (Zigmantas Kiaupa, Ingė Lukšaitė), Vilniaus universiteto (Juozas Girdzijauskas, Eugenija Ulčinaitė, Zigmas Zinkevičius) bei Lietuvos TSR valstybinės M. Mažvydo bibliotekos (Juozas Tumelis). Lotyniškus ir vokiškus tekstus, be J. Tumelio ir E. Ulčinaitės, vertė G. Astramskaitė, D. Dilytė-Staškevičienė ir B. Žindžiūtė. Knygą gražiai išleido „Mokslo“ leidykla „Lietuvos mokslo paminklų“ serijoje.

Be pratarinės, knygą sudaro keturi skyriai. Pirmame pateikiami 6 moksliniai straipsniai, antrame publikuojami S. Rapolionio tekstai, trečiame — dokumentai ir raštai apie S. Rapolionį ir ketvirtame — trumpa istoriografinė apžvalga ir bibliografija. Svarbu tai, kad šiame leidinyje pirmą kartą panaudoti visi su S. Rapolionio asmenybe susiję šaltiniai. Didžiulis čia I. Lukšaitės nuopelnas. Jai pavyko surasti ir gauti S. Rapolionio doktorato tezių gynimo konspektą ir ypač svarbias „Disputo dėl bažnyčios ir jos požymių“ tezes. Šie tekstai leido iš naujo įvertinti S. Rapolionį kaip reformacijos veikėją, aptarti jo rašybos stilių, erudiciją.

Mokslinių tyrimų skyrių pradeda plati J. Tumelio studija „Stanislovas Rapolionis ir jo laikai“ (p. 8—62). Beveik pusė jos skirta nušviesti epochai, kurią apibūdina tokie reikšmingi Europos ideologinio ir kultūrinio gyvenimo reiškiniai, kaip renesansas ir reformacija. Kaip tik jų poveikis suaktyvino gimtosios kalbos plitimą raštijoje. Ypač detalčiai išnagrinėtos tos sąlygos, kurios susidarė Lietuvoje XVI a. pirmojoje pusėje. Tai leido autoriui teigti, kad „Reformacija lietuviškos raštijos nesukūrė, kaip daug kur tvirtinama, o tik suaktyvino jos kūrimo procesą“ (p. 17). Reikia pritarti ir autoriaus minčiai, kad iš visų ideologinių XV—XVI a. Europos sąjūdžių, turėjusių įtakos Lietuvos gyvenimui, bene mažiausiai vėlavo reformacija. Visa tai leido Lietuvai žengti didžiulį žingsnį į priekį ir kai kuriose gyvenimo srityse priartėti prie Vidurio ir Vakarų Europos tautų. Vienas iš to meto žmonių buvo S. Rapolionis.

S. Rapolionis gimė smulkaus Eišiškių bajoro šeimoje. Iš šių apylinkių yra kilę ir kiti Lietuvos šviesuoliai, kūrę lietuvių raštiją. Dėsninga, kad raštijos pamatai ėmė formuotis Lietuvos valstybės

² Žr. J. Tumelio sudarytą bibliografiją atpariamoje knygoje (p. 256—279).

branduolyje, jos centrinėse srityse, kur labiausiai buvo juntamas rašytinio gimtojo žodžio poreikis. Deja, apie tuos laikus išliko labai nedaug duomenų, dėl to nemažai klausimų lieka hipotetiniai. Vienas iš jų — S. Rapolionio gimimo metai. Nors 1985 m. buvo švenčiamas jo 500-ųjų gimimo metų jubiliejus, kuris stimuliuavo ir šios knygos pasirodymą, ši data tebėra labiausiai ginčytina. J. Tumelis dėl jos savo studijoje pateikė ne tik kelias nuomones, bet ir nemažai joms prieštaraujančių faktų. Ir nors autorius galutinės išvados nedaro, bet pateikti duomenys verčia manyti, jog S. Rapolionis bus gimęs bent 15—20 metų vėliau (p. 34—35).

Panašių klausimų yra ir daugiau. Nėra aišku, kada S. Rapolionis nusimetė pranciškono abitą, kokie buvo jo ryšiai, ir ar jie iš viso buvo, su tariaama Jono Bilevičiaus dvaro mokykla Viduklėje. Netgi studijos Krokuvos universitete, kur S. Rapolionis siejamas su 1528 m. matrikuloze įrašytu asmeniu, pasivadavusiu *Stanislaus Georgy de Rozeny*, kaip ir jo mokytojavimas 1539—1542 m. Vilniaus A. Kulviečio mokykloje, tebėra problemiška (p. 37—42). J. Tumelis, iškeldamas visus šiuos klausimus, parodė problemos sudėtingumą, nes dabar turima šaltinių bazė daugelio čia suminėtu klausimų negali nei patvirtinti, nei visai atmesti.

Daug daugiau duomenų apie paskutinius S. Rapolionio gyvenimo metus, jo studijas Vitenbergo universitete 1542—1544 m., neilgą profesoriavimą Karaliaučiaus universitete (mirė 1545.V.13).

S. Rapolionis buvo vienas iš veikliausių ir labiausiai apsišvietusių Karaliaučiaus universiteto profesorių. Be gimtosios kalbos, mokėjo lotynų, lenkų, hebrajų ir graikų kalbas. Spėjama, kad bus mokėjęs ir LDK raštinėse vartoję rusėnų ir galbūt vokiečių kalbas. S. Rapolionis parašė nedaug. Šiandien žinomas tik vienas jo lietuviškas tekstas, tiksliau lotyniškos giesmės vertimas į lietuvių kalbą, o dėl kitų giesmių vertimų abejojama. Daugiau išliko jo lotyniškai rašytų raštų. Tai doktorato tezių gynimo konspektas, tezės apie bažnyčią, laiškas Pauliui Speratui. Spėjama, kad ir ketureilis Karaliaučiaus universiteto imatrikuliacijos knygoje yra jo rašytas. Be to, žinomi keli neišlikę arba nesurasti jo darbai. Tai atsiliepimas apie Jono Laskio teologinį traktatą „Rytų Frizijos bažnyčių doktrinos išdėstymas“, rašinys apie klausomąją išpažintį. Buvo pradėjęs versti Bibliją į lietuvių kalbą, o su padėjėjais vertė ją į lenkų kalbą. Yra dar keletas darbų, kuriuos istoriografija priskiria S. Rapolioniui, tačiau kad S. Rapolionis juos būtų rengęs, patikimų duomenų nėra, jų ir neminėsime. J. Tumeliui pavyko nustatyti, kad eiliuotas tekstas „*Quattuor empta minis lauri vel odora cupresti...*“, kuris buvo priskiriamas S. Rapolioniui, iš tikro priklauso Jurgiui Sabinui (p. 53—54). Su S. Rapolionio vardu siejamas ir pirmosios lietuviškos knygos parengimas, nors nežinia, ar jis suspėjo ką nors padaryti.

J. Tumelio studija — tai ne tik S. Rapolionio kūrybinė biografija. Šiuo darbu žengtas naujas žingsnis į priekį, tyrinėjant lietuvių raštijos ištakas. Be to, jame išryškinti S. Rapolionio nuopelnai ne tik lietuvių, bet ir kitų tautų — lenkų, vokiečių — kultūros istorijai.

Ne mažiau svarbu ir tai, kad autorius nurodė daugelį istoriografijoje aptinkamų hipotezių, atkreipė dėmesį į svarbesnes iš jų. Tai turės paskatinti kitus tyrėjus tęsti šį darbą.

I. Lukšaitės pasirinkta tema — „Stanislovas Rapolionis ir reformacijos idėjos“ (p. 62—96). Darbe detaliai nušviesta to meto Europos politinė padėtis, ideologinė kova, parodomas protestantizmo centro — Vitenbergo universiteto — vaidmuo šioje kovoje. Skaitytas supažindinamas ir su Vitenbergo universiteto mokymo sistema, aukščiausių kvalifikacijų įgijimo sąlygomis ir galimybėmis, su S. Rapolionio profesoriais, jo paties veikla. Visa tai leidžia geriau suprasti to meto Vakarų Europos mokymo sistemą, nustatyti S. Rapolionio vietą ne tik reformacijos, bet ir lietuvių raštijos istorijoje.

S. Rapolionio propaguotos reformacijos idėjos akivaizdžiausiai atsispindi dviejuose jo darbuose. Visų pirma, jo doktorato tezių gynimo konspekte. Jis mums svarbus ir tuo, kad tai pirmas iki šiol žinomas Lietuvos kultūros istorijoje daktaro disputo tekstas. Jis juo reikšmingesnis, kad tezėse keliamos idėjos perimtos tiesiog iš pirmųjų reformacijos ideologų — M. Liuterio ir P. Melanchtono. Detaliau nesustodami prie autorės plačiai nagrinėjamų disputo teiginių, pažymėsime, kad tai pirmas darbas Lietuvos istoriografijoje, kuriame taip nuosekliai ir giliai tyrinėjami pirminiai reformacijos šaltiniai, išryškunami svarbiausi teiginiai, kurie tuo metu, galima sakyti, gyveno savo pradinę raidos stadiją,— vėliau jie buvo disputuose šlifuojami ir tiriami. Remdamasi disputo teiginiais ir jo eiga, autorė nustatė svarbų dalyką, kad S. Rapolionio mąstysena yra artimesnė P. Melanchtonui negu M. Liuteriui (p. 80).

S. Rapolionio doktorato gynimas buvo plačiai vertinamas už universiteto ribų. Jo disputų tekstus nusirašinėjo, iš jų mokėsi. Tai liudija šiuo metu žinomi 4 ištisi nuorašai, vienas Rygos, du Miuncheno ir vienas Volfenbiuteno bibliotekose bei keletas nuorašų fragmentų. Tokį S. Rapolionio populiarumą, anot autorės, lėmė tai, kad jis disputavo reformacijos židinyje, žymiausių reformacijos vadovų M. Liuterio ir P. Melanchtono akivaizdoje viena iš svarbiausių temų, dėl kurių buvo disputuojama dar keletą šimtmečių (p. 81).

Antras darbas, kuris iškėlė S. Rapolionį kaip reformacijos ideologą,— tai jo „Disputo dėl bažnyčios ir jos požymių“ tezės, išspausdintos 1545 m. Karaliaučiuje. Prieš karą šios tezės buvo saugomos Karaliaučiuje, dabar jų likimas nežinomas. Autorei pavyko surasti dar 3 egzempliorius kitų — 1558 ir 1562 metų — leidimų, iš jų 1558 m. leidimas lietuvių bibliografijoje buvo nežinomas. Aptariamoje knygoje tezės skelbiamos ištisai, pateikiamas jų vertimas į lietuvių kalbą (p. 162—174). Tai taip pat pirmoji šių tezių mokslinė publikacija.

Iki šiol buvo manoma, kad 1558 m. leidimą spaudai parengė Jeronimas Maleckis. I. Lukšaitėi pavyko nustatyti, kad šį leidimą iš tikro parengė Jeronimas Mencelijus, Eislėbeno šv. Mikalojaus bažnyčios kunigas (p. 88). Atitaisoma ir kita klaida, įsivėlusiai Europos bibliografiniuose leidiniuose, kur 1562 m. tezių leidimo metai

nurodomi klaidingai — 1556 m. Iš tikrųjų tokio leidimo nebuvo (p. 90).

S. Rapolionio „Disputo dėl bažnyčios ir jos požymių“ tezės skirtos liuteroniškiosios reformacijos idėjoms skelbti ir joms ginti nuo Europoje besikuriančios kontrreformacijos. Manoma, kad jos buvo parašytos, rengiantis Tridento bažnytiniam susirinkimui (1545), o 1558 ir 1562 m. išleistos prieš Stanislovą Hozijų, atkaklų katalikybės gynėjų. Šiose tezėse buvo paliesta svarbiausia nesutarimų tarp reformatų ir katalikų tema „Kas yra bažnyčia“, t. y. kaip ji turi būti suprantama, kokia ji turi būti, jos vieta visuomenėje, ar teisėta popiežiaus valdžia ir kt. Jomis buvo naudojamos dar kelis dešimtmečius ir po S. Rapolionio mirties. Tokią tezių svarbą, autorės nuomone, lėmė „[...] poleminių kryptingumas, aktualumas, [...] išdėstymo glaustumas, formuluočių tikslumas [...]“ (p. 87).

Taigi I. Lukšaitės tyrimai rodo, kad S. Rapolionis vienas iš pirmųjų tiksliai išdėstė pagrindinius Liuterio reformacijos teiginius, ieškojo kelių gimtajai kalbai raštijoje. Pagaliau dar viena svarbi autorės mintis yra ta, kad ankstyvojo Lietuvos liuteronizmo banga reformacijos idėjas perėmė ne per tarpininkus, bet iš paties reformacijos lopšio — Vitenbergo (p. 93).

E. Ulčinaite plačiai aptarė antikos poveikį lotyniškajai S. Rapolionio kūrybai (p. 102—120). Iš pradžių autorė supažindino su antikinio palikimo vieta XVI a. mokymo sistemoje. Kadangi konkrečių duomenų apie S. Rapolionio mokymąsi neturime, apie tai galima spręsti iš visuotinai universitetuose įsigalėjusios mokymo sistemos ir iš paties mokslininko darbų. Juose tartum veidrodyje atsispindi įgytos žinios, intelektas. Tai ir tapo svarbiausiu E. Ulčinaitės tyrimų atsparos tašku.

S. Rapolionio literatūrinio palikimo pagrindą sudaro smulkieji prozos kūriniai. Juos ištyrusi ir palyginusi su XVI a. kitais šio žanro kūriniais, autorė teigia, kad „S. Rapolionio lotyniška kūryba sudaro tipišką to meto literatūros dalį“ (p. 105).

Ypač detaliai darbe išnagrinėtas retorikos poveikis S. Rapolionio kūrybai. Tai padaryta neatsitiktinai. XVI a. antroje pusėje įvairios retorikos meno priemonės, vartotos tikiybiniuose ginčiuose, prasiskverbė ir į prozą, poleminius raštus. Viena iš jų — antitezė — vyrauja S. Rapolionio „Dispute dėl bažnyčios“. „Antitezės pagrindu, — rašo autorė, — yra konstruojamas visas kūrinys, o priešpriešinis minčių dėstymo būdas sukuria emociinę ir intelektualinę įtampą, užvaldo skaitytojų (ar klausytojų) dėmesį ir padeda pasiekti svarbiausią retorikos tikslą — įtikinti (*persuadere*)“ (p. 107). S. Rapolionio darbuose vartoti taip pat palyginimai, pakartojimai, išskaičiavimai, anaforos, laipsniavimas. Jo kalboje daug vaizdingų veiksmoždzių, taiklių epitetų, poetiškų metaforų, kūrybiškai pritaikytų įžymiausių romanų rašytojų minčių.

Tiek „Dispute dėl bažnyčios“, tiek laiške Pamedės vyskupui P. Speratui E. Ulčinaite randa svarbiausias retorikos moksle proteguotas struktūrinės dalis: įžangą, temos apibrėžimą, pagrindinių

temos dalių išvardijimą, įrodymą, priešininko argumentų atrėmimą, pabaigą.

S. Rapolionio kūrybai būdingas žemasis stilius. Jį iš dalies lėmė kūrinių žanras,— moksliniai traktatai, tezės, disputai.

Kalbėdama apie S. Rapolionio kūrybą, autorė išskyrė tris aplinkybes, lėmusias žanrinę specifiką. Tai humanistinis S. Rapolionio išsilavinimas, antikinė retorika ir Renesanso epochos kultūrinės, politinės bei ideologinės sąlygos. Visų jų organinė visuma suformavo tam tikrą S. Rapolionio prozos modelį, kurį galima pavadinti renesansiniu (p. 117).

E. Ulčinėitė akcentavo ir tai, kad šių klausimų išsamesnis tyrimas turėtų suteikti naujų duomenų apie lietuvių prozos formavimosi procesą ir ypatybes, nes greta Augustino Rotundo, Mykolo Lietuvio bandymų dirbtinai pagrįsti lotynų kalbos vartojimą viešajame gyvenime (tezė: lotynų kalba — tai gimtoji ir pirmoji lietuvių kalba), „egzistavo ir natūralus antikos literatūrinių ir kultūrinių tradicijų perimamumas“ (p. 117—118). Šių tradicijų puoselėtojas ir buvo S. Rapolionis.

J. Girdzijauskas dėmesį sukonzentravo į S. Rapolionio lietuviško teksto poetikos bruožus (p. 120—141). Šiandien, kaip minėta, neabejojama tik dėl vienos S. Rapolionio verstos giesmės, išspausdintos 1570 m. Martyno Mažvydo giesmyno „Giesmes Chrikszoniskas“ antroje dalyje. Tai — „Giesme ape kenteghima Jhesaus Christaus am̃binoija Diewa sunaus ischguldita nūg Dactara Stanislausa Rapagelana“.

Autorius, sulyginęs papunkčiui lotynišką teksto originalą su jo pažodiniu vertimu, taip pat vertimu į lenkų ir vokiečių kalbas bei su S. Rapolionio vertimu, spėja, kad S. Rapolionis, versdamas iš lotyniško originalo, greičiausiai po ranka turėjo ir vokišką, o galbūt ir lenkišką šios giesmės vertimą (p. 130). Iki šiol literatūroje vyravo nuomonė, kad S. Rapolionis vertė tik iš lotyniško teksto. Taip pat nustatyta, jog originalo labiau laikytasi I—VI posmuose, kuriuose yra daugiau siužetinių elementų, konkrečių detalių. O kur nuo siužeto pereinama prie apmąstymų, ten daugiau jaučiama paties vertėjo kūrybos.

Kalbant apie S. Rapolionio eilėdarą, pastebimas jos artumas vokiškajam vertimui, tačiau jo posmų silabinė sandara skiriasi ne tik nuo lotyniško originalo ir lenkiško vertimo, bet ir nuo vokiško teksto. Skiriasi nuo vokiško vertimo ir rimavimas. Visų šių ypatumų detali analizė leido autoriui teigti, kad S. Rapolionio vertime susilydė įvairios eiliavimo tendencijos. Ir nors nė viena iš jų nuosekliai neišlaikyta, tačiau juntama visų jų dinamiška sąveika. Tokioje komplikotoje situacijoje, anot autoriaus, ir gimė profesionalus eiliuotas lietuviškas žodis (p. 139).

Z. Zinkevičiaus tyrimai skirti S. Rapolionio lietuviškų tekstų kalbai (p. 141—147). Šiuos tyrimus sunkina vien jau tai, kad tiksliai nežinoma, kurios iš M. Mažvydo giesmyno giesmių, išskyrus vieną ne kartą minėtą, buvo verstos S. Rapolionio, o kurios kitų asmenų. Juk M. Mažvydas visas lietuviškas giesmes perredagavo

žemaitiškai, kaip vaizdžiai rašo Z. Zinkevičius, „sumažvydino“ (p. 142). Dėl to iš kalbos labai sunku arba ir visai neįmanoma nustatyti, kurias giesmes M. Mažvydas vertė pats, o kurias paėmė iš S. Rapolionio. Tyrėjas nurodė ir kitą dalyką, dėl kurio sunku rasti S. Rapolionio kalbai (pietų aukštaičių tarmei) būdingų ypatybių. Tai tas, kad daugelis ten esamų ir dabar pietryčių Lietuvoje tebeturimų archaizmų anuomet buvo vartojama ir kitose tarmėse.

Iš leksikos ypatybių S. Rapolioniui priskirtoje giesmėje autorius išskiria tik veiksmazodį *išpël(i)uoti* ‘ištempti kryžiuojant’. Jisai gali būti aukštaitiškas, M. Mažvydo neperdirbtas.

Kitose giesmėse, kurias tyrėjai bando sieti su S. Rapolioniu, dėl tų pačių priežasčių negalima aptikti kokių nors ypatumų. Visa tai rodo, kad M. Mažvydas S. Rapolionio vertimus labai pakeitė, „sumažvydino“, ir dėl to iš kalbos sunku nustatyti, kurie iš jų priklauso S. Rapolioniui.

Z. Kiaupa, pasiremdamas Lietuvos Metrikos duomenimis, papildė mūsų žinias apie Rapolionių giminę XVI a. pirmojoje pusėje (p. 148—155). Autoriui pavyko nustatyti keletą naujų asmenų. Tarp jų S. Rapolionio sūnėną Baltramiejų Jonaitį Svetkonį iš Navakonių, Stanislovo dėdę Laucių Mitkų Rapolionį bei šio sūnų Stanislovą Mitkaitį. Visi jie priklausė smulkiajai bajorijai, socialine padėtimi nedaug nutolusiai nuo valstiečių. Mažai kuo skyrėsi nuo jų ir kiti Eišiškių vėliavos bajorai. Taigi S. Rapolionis ne tik gimė, bet ir išaugo tarp smulkiųjų bajorų. Ši aplinkybė svarbi tuo, kad ji leidžia praplėsti žinias apie XVI a. pirmosios pusės užsienio universitetuose besimokančio Lietuvos jaunimo socialinę bazę.

Ne ką turtingesni buvo ir kiti lietuvių raštijos pradininkai. Galimas daiktas, kad ši aplinkybė suvaidino ne paskutinį vaidmenį lietuvių raštijos formavimesi, nes diduomenė ir vidutinė bajorija orientavosi į lotynų, o vėliau — į lenkų kalbas.

Ne mažiau svarbūs knygos II skyriuje skelbiami S. Rapolionio tekstai su jų vertimais į lietuvių kalbą (p. 156—177). Tai 1544 m. įrašas Karaliaučiaus universiteto imatrikuliacijos knygoje, 1545.I.4 S. Rapolionio laiškas P. Speratui, 1545.V.8 „Disputo dėl bažnyčios“ tezės ir „Giesme ape kenteghima Jhesaus Christaus...“, išspausdinta 1570 m. Reikia tik apgailestauti, kad į šį skyrių dėl didesnės apimties nepateko dar vienas su S. Rapolioniu susijęs tekstas — doktorato tezių gynimo konspektas. Tiesa, apie pusę šio teksto pacitavo savo straipsnyje I. Lukšaitė, bet visa jo publikacija būtų leidusi geriau pažinti ankstyvuosius reformacijos šaltinius.

Trečiame skyriuje skelbiami 32 dokumentai ir raštai apie S. Rapolionį bei jų vertimai į lietuvių kalbą (p. 178—247). Daugumą jų sudaro įvairių žmonių korespondencija, taip pat trys Krokuvos ir Vitenbergo universitetų dokumentai, M. Liuterio ir J. Sabino proginiai tekstai, trys grožiniai kūriniai ir pirmoji Jono Vygando parašyta S. Rapolionio biograma.

Plačiau nekomentuodami II ir III skyrių medžiagos, pažymėsim, kad daugumą jos surinko ir detalius paaiškinimus parašė J. Tu melis, po vieną dokumentą abiejuose skyriuose pateikė I. Lukšaitė.

Visa ši vienoje vietoje surinkta ir paskelbta medžiaga yra puikus šaltinis ateities tyrimams.

Pagaliau IV skyriuje J. Tumelis trumpai apžvelgė literatūrą apie S. Rapolionį ir suregistravo 231 darbą lietuvių, lenkų, lotynų, vokiečių, rusų, anglų, prancūzų, suomių kalbomis, neskaitant šioje knygoje skelbiamų straipsnių. Tai taip pat tam tikras S. Rapolionio vaidmens pripažinimas reformacijos istorijoje.

Ką būtų galima pasakyti pabaigoje, apžvelgus šį puikų leidinį? Visų pirma norėtusi dar kartą pasidžiaugti kartu su kitais, kad pagaliau sulaukėme išsamios studijos apie vieną iš žymiausių Lietuvos reformacijos veikėjų ir lietuvių raštijos pradininkų — S. Rapolionį. Kartu ši knyga išryškino labai svarbų dalyką, kad nepaisant itin menkos šaltinių bazės, sujungus viena idėja įvairių sričių specialistus, dar galima daug ką atrasti ir nauja pasakyti. Tikimės, kad netolimoje ateityje sulauksime panašių išsamių studijų ir apie kitus lietuvių raštijos pradininkus ir kūrėjus — Abraomą Kulvietį, Jurgį Zablockį ir kt.

Edmundas Rimša

Antanas Tyla. Lietuva ir Livonija XVI a. pabaigoje—XVII a. pradžioje / Lietuvos TSR MA Istorijos in-tas. V.: Mokslas, 1986. 224 p. 8000 egz.

Aštuntojo dešimtmečio viduryje produktyvus XIX a. pabaigą—XX a. pradžią tiriantis istorikas A. Tyla pasuko į lietuvių tarybinės istoriografijos mažai judintą XVII amžių¹. Tai buvo apgalvotas ir gerai parengtas žingsnis: netrukus pasirodė daugelis problemiškų ir plačiai šaltiniais paremtų straipsnių². Aptariama monografija juos vainikuoja.

¹ Tyla A. Sukilimas Lietuvoje prieš švedų okupaciją 1656 m. // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija (toliau — MADA). 1976. T. 4. P. 61—73; Tyla A. Кедайнская уния 1655 г. между Великим княжеством Литовским и Швецией // VII всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии: Тезисы докладов (далее — ВКИИЭЛЯСФ. ТД). М.; Л., 1976. Ч. 1. С. 117—119.

² Tyla A. Kėdainių unijos opozicija (1655—1656 m.) // MADA, 1979. T. 2. P. 67—84; Tyla A. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pašauktinės kariuomenės organizavimas XVI a. pabaigoje—XVII a. // MADA. 1980. T. 1. P. 69—82; Tyla A. Visuotinio šaukimo prievolė Lietuvos miestams XVI a. pabaigoje—XVII a. // MADA. 1981. T. 1. P. 45—59; Tyla A. Kėdainių sutarties vertinimas XVII a.—1940 m. istoriografijoje // MADA. 1984. T. 2. P. 59—73; Tyla A. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdas 1600—1632 m. // MADA. 1986. T. 1. P. 76—94; Tyla A. Dėl valstiečių žemėvaldos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVII a. I pusėje. // MADA. 1986. T. 4. P. 37—56; Tyla A. A. Кедайнская уния 1655 г. между Великим княжеством Литовским и Швецией // Скандинавский сборник. 1978. Т. 23. С. 68—79. Tyla A. A. «Реляция о вступлении и выходе Жемайтии из-под опеки Швеции», как источник политической жизни середины XVII века // Материалы межреспубликанской конференции по источниковедению и историографии прибалтийских республик Союза ССР. Источниковедение. Вильнюс, 1978. С. 81—84; Tyla A. A. Обсуждение отношений со Швецией на сеймиках Вединого княжества Литовского в XVII в. // VIII ВКИИЭЛЯСФ. ТД. Петрозаводск, 1979. С. 81—83.

A. Tylos darbai, kaip rodo jų pavadinimai, skirti LDK socialinei-politinei struktūrai ir politiniams (ypač išorės) santykiams. Gali kilti klausimas, kodėl autoriaus dėmesys labiausiai nukrypo į Livoniją: juk tas kraštas tebuvo Respublikos ir Svedijos, pretendavusių į hegemoniją Baltijos regione XVII a. pirmojoje pusėje, varžybų objektas. Monografija kaip tik į šį klausimą ir atsako. 16 iš 20 poskyrių (iš viso knygoje 4 skyriai) aptaria karo veiksmus, paliaubas ir priemones karui vesti. Ir iš tikrųjų, juk LDK karo veiksmai su Svedija vyko 1600—1611, 1617—1622, 1625—1629 m., ir tai buvo karas dėl Livonijos. Apie tai rašė ne vienas autorius, bet aptariant A. Tylos monografiją pirmiausia reikia atkreipti dėmesį į jos vienuoliką lentelių (jų sąrašas yra monografijos 210 p.), apibūdinančių LDK finansus ir jų pagrindą — mokesčius 1600—1632 m. Tai pirmą suvestinę LDK „karo nervų sistemos“ charakteristika šio laikotarpio istoriografijoje. Autorius kruopščiai surinko bei apibendrinò skelbtų šaltinių duomenis ir plačiai juos papildė naujomis archyvalijomis (pastarųjų nėra tik 6 ir 8 lentelėje). Vadinas, reikia kalbėti apie naują informaciją, apibūdinančią LDK finansinį bei karinį potencialą, o kartu ir karo naštos, prislėgusios jos išnaudojamųjų klasių pečius, realų dydį.

Minėtas apibendrinimas gal geriausiai parodo autoriaus išėities tašką: knygoje neraskime faktų, neparemtų šaltiniais, daugelis jų — naujai įvesti į mokslinę apyvartą archyvų duomenys. Todėl įvykiai apžvelgti sugretinant įvairių jų dalyvių požiūrį, daug kur patikslinti ankstesnėje literatūroje buvę spėjimai ar net ir klaidingi teiginiai. Svarbiausia yra duomenų pateikimo sistema: seimų ir konvokacijų sušaukimai sudaro savotišką stuburą, apie kurį grupuojami mokesčiai, išlaidos, išlaikomų kareivių skaičius ir patys kovos veiksmai. Šitaip atrandama galimybė motyvuoti laimėjimus, nesėkmes, veiksmų aktyvumą ir pasyvumą. Taip smulkiai ir pagrįstai karo eiga Livonijoje iki šiol irgi nebuvo pavaizduota.

Tačiau ne karo veiksmų atpasakojimas yra monografijos tikslas. Tai tik fonas pagrindinei temai — LDK visuomenės raidai, jos socialinių jėgų pasiskirstymui ir šio pasiskirstymo poveikiui politinei valdančiosios klasės pozicijai. Ir šiuo požiūriu A. Tylos darbas yra naujas ir daugiausiai pasakantis. Iš jo sužinome, kad Livonijos veiksny savò nauja prekybos konjunktūra, smarkiai paveikusia LDK palivarkinį ūkį, savo artumu, įtraukusiu LDK į varginantį karą, tapo ir visos jos politikos pagrindu.

Cia iškyla šitos politikos tikslaus įvertinimo bei pavaizdavimo klausimas. LDK, kaip ir Lenkija, buvo sudėtinė Respublikos dalis. Aprašydama karo veiksmus Livonijoje, lenkų buržuazinė istoriografija „nepastebėjo“ LDK, o lietuvių istoriografija — Lenkijos. Didelis postlinkis šia kryptimi yra H. Visnerio darbai (A. Tylos jie tinkamai įvertinti), bet kruopštus darbas visada gali duoti dar daug nauja. Pagrindinė aptariamòs monografijos teigiamybė yra tikro LDK politinio svorio ir jos veiksmų vertės bei vietos savo meto įvykiuose nustatymas. XVII a. I trečdalyje karuose dėl Livonijos LDK buvo silpniausias politinis vienetas. Svedija buvo nugalėtoja, ir tai ge-

riausiai pasako, kas šioje kovoje buvo stipriausias. Federacijoje su Lenkija LDK turėjo tenkintis šalutiniu vaidmeniu. Tačiau ji buvo arčiausiai Livonijos, ir ši aplinkybė, atsižvelgiant į komunikacinius Švedijos ir Lenkijos sunkumus, atsivėrė jos jėgų trūkumą bei Lenkijos primestų federacinių ryšių suvaržymus. Livonijos klausimas kreipė visą LDK politiką, o kita vertus, jis tapo ir pagrindu šiai politikai reikštis kaip tokiai. Visa tai A. Tylos monografijoje nuodugnai parodyta, pagrindžiant iškalbinga šaltinių medžiaga. Lenkijos noras užvaldyti Livoniją vienai, o kartu abejingumas jai, Lenkijos pajėgų reikšmė vienose ir faktinis jos nusišalinimas kitose kampanijose, atskira karaliaus dvaro politika, kenkusi abiem Respublikos dalims, Livonijos valdų pasidalijimas tarp LDK ir Lenkijos — ne naujiena istoriografijoje. Tačiau niekur nerasime to, kas padaryta aptariamoje monografijoje: visais šiais atvejais parodyta tai, ką LDK galėjo pasiekti ir ką pasiekė. O svarbiausia, paaiškinta, kaip visa tai vyko.

Norėtusi atkreipti dėmesį dar į I skyriaus paskutinį poskyrį, aptariantį Livonijos vaidmenį Lietuvos ekonominiame gyvenime XVI a. pabaigoje—XVII a. pradžioje. Poskyris labiausiai remiasi literatūra (nors yra ir kelios reikšmingos archyvalijos), tačiau iš atskirų jos duomenų gautas vientisas Lietuvos prekybinės dinamikos vaizdas aptariamuoju laikotarpiu. Jį reiktų gretinti su J. Kuzmaitės-Kiaupienės darbais, nagrinėjančiais XVI—XVIII a. Žemaitijos socialinę ūkinę struktūrą³. Iš viso to jau galima susidaryti tam tikrą vaizdą apie dar nepakankamai ištirtus XVII a. Lietuvos agrarinius santykius.

Perskaičius A. Tylos monografiją, norom nenorom ji peršasi palyginama su K. Avižonio knyga apie Lietuvos bajoriją Vazų laikais⁴. Buržuazinėje lietuvių istoriografijoje tai, ko gera, žymiausias darbas apie LDK pounijiniu laikotarpiu, nepraradęs savo mokslinės reikšmės ir šiandien. Marksistinė metodika — savaime suprantamas A. Tylos monografijos pranašumas. Be abejo, per pusę šimto metų atsirado naujos literatūros, tapo prieinami nauji šaltiniai. Į visa tai, žinoma, reikia atsižvelgti. O kartu reikia pabrėžti, kad A. Tyla gebėjo pasinaudoti visomis šiomis galimybėmis. Lietuvių tarybinėje istoriografijoje jo darbas užims deramą vietą.

Tai ne vienintelė mintis, kylanti skaitant šį darbą. Į pounijinės LDK politinius santykius paprastai žiūrima „užprogramuotai“: arba juose „nematoma“ Lenkijos, arba Lietuvos. Galima suprasti šitokią reakciją į lenkų buržuazinės istoriografijos unijos apologiją (deja, LDK neretai ignoruojama ir kai kuriuose LLR istorikų darbuose), bet net ir tai neturėtų lemti pozicijos moksliskumo. A. Tyla ėjo prie savo išvadų be išankstinio nusistatymo, ir todėl vargu ar kas galės jas paneigti. Ne emocijos turi lemti mokslinę koncepciją, o tik pa-

³ Зг.: Кяупене Ю. В. Аграрные отношения в Жемайтии в XVI—XVIII вв.: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Вильнюс, 1984. С. 15.

⁴ Avižonis K. Bajorai valstybiniame Lietuvos gyvenime Vazų laikais. K., 1940.

garba faktui ir mokslinei jo interpretacijai. Ir tai ypač pasakytina apie opias istorijos problemas. Aptariama monografija yra geras pavyzdys, kaip jos turėtų būti sprendžiamos.

Edvardas G u d a v i č i u s

Regina Žepkaitė. Lietuva ir didžiosios valstybės 1918—1939 m.
K.: Šviesa, 1986. 190 p. 20 000 egz.

Leidinyje „Lietuva ir didžiosios valstybės 1918—1939 m.“ tarybinė istorikė R. Žepkaitė užsibrėžė nelengvą uždavinį — padėti skaitytojams aiškiau suprasti labai dinamišką, prieštaringą, neretai didelės įtampos ir lemtingų posūkių atkurtos Lietuvos valstybės (iš pradžių tarybinės proletarinės, o vėliau — buržuazinės) nagrinėjamojo laikotarpio tarptautinių santykių raidą.

Susipažinus su knygos turiniu, galima a priori konstatuoti, kad autorė savo uždavinį sėkmingai įvykdė. Knygoje ne tik atsispindi svarbiausi to meto įvykiai, bet ir išaiškintos jų priežastys, nuodugnai atskleista proletarinės, o vėliau buržuazinės Lietuvos valstybės tarptautinė padėtis, jos santykiai su didžiosiomis valstybėmis — Tarybų Rusija (vėliau TSRS), Anglija, Prancūzija, Vokietija, Lenkija. Čia parodytos minėtų valstybių nevienodos pozicijos Lietuvos atžvilgiu, ypač tokiais Gordijo mazgo klausimais, kokie buvo Lietuvos ir Lenkijos santykiai dėl Vilniaus bei Lietuvos ir Vokietijos santykiai dėl Klaipėdos.

Pasiremddama archyvų šaltiniais, tarybinių ir užsienio šalių istorikų darbais, memuarine literatūra ir kitais leidiniais, R. Žepkaitė, šešiose knygos dalyse išnagrinęjusi Lietuvos tarptautinę padėtį ir jos užsienio politikos raidą 1918—1939 m., padarė šias pagrindines bendras išvadas:

1) Lietuvos valstybingumas po ilgų jo netekimo metų 1918—1919 m. buvo atkuriamas kaip Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos ir Tarybų Rusijos valstybės lenininės-nacionalinės politikos rezultatas (tai rodo Tarybų Lietuvos ir Lietuvos Respublikos kūrimosi istorija);

2) susikūrusi buržuazinė Lietuvos valstybė tiek ekonomiškai, tiek politiškai priklausė nuo didžiųjų imperialistinių valstybių, ir tuo pasinaudamos imperialistinės šalys siekė paversti Lietuvą anti-tarybiniu placdarmu bei, darydamos spaudimą, reikalavo vykdyti jų valią;

3) imperialistinės šalys pažeidinėjo Lietuvos suverenumą, jos teises, nacionalinį orumą, ypač Lietuvos ir Lenkijos santykiuose, siekė pajungti Lietuvą Lenkijai, palikti pastarajai užgrobtą Vilniaus kraštą, o vykdydamos Miuncheno politiką, leido hitlerinei Vokietijai atplėšti nuo Lietuvos Klaipėdos kraštą;

4) buržuazinei Lietuvos valstybei išsilaikyti iš dalies padėjo imperialistinių Europos šalių tarpusavio nesutarimai, kuriais naudodamasi Lietuvos vyriausybė laviravo, ieškodama būdų respublikos politiniams interesams apsaugoti;

5) Lietuvos tarptautinius santykius beveik du dešimtmečius komplikavo priešingi Lietuvos ir Lenkijos siekimai: lietuvių tauta siekė savarankiškos valstybės, o lenkų valdančioji buržuazija ir dvarininkija norėjo pajungti Lietuvą Lenkijos tikslams, padarė skriaudą Lietuvai, užgrobdoma Vilniaus kraštą; šį konfliktą vėliau galutinai išsprendė socialistinė santvarka, įsitvirtinusi Lietuvoje ir Lenkijoje;

6) sudėtingomis ir lemiamomis gyvenimo sąlygomis ne kartą Lietuvai didelę paramą teikė Tarybų Sąjunga (padėjo išvengti pajungimo Lenkijai, neleido paversti Lietuvos Vokietijos satelitu, nepripažino Vilniaus krašto atplėšimo ir grąžino jį Lietuvai, protestavo prieš Klaipėdos krašto užgrobimą); TSRS dėka Tarybų Lietuva sujungė visas savo žemes su Vilniumi ir Klaipėda (p. 179—180).

Minėtos išvados reziumuoja tai, ką autorė rašo atskirose knygos dalyse. Darbe kruopščiai išnagrinėti svarbiausi temos klausimai, iš jų ypač išsamiai parodyti Lietuvos ir Lenkijos santykiai bei didžiųjų valstybių pozicija. Neturėdamas tikslo atpasakoti knygos atskirų dalių turinio (skaitytojas tai ras šios knygos anotacijose), recenzentas apsiriboja, pateikdamas tik kai kuriuos savo samprotavimus apie šį vertingą Lietuvos istorijos mokslui ir istorijos dėstymui mokyklose (ne tik aukštesniųjų klasių moksleiviams, bet ir aukštųjų mokyklų studentams) leidinį.

Pirmoje knygos dalyje „Lietuvių tautos siekimai sukurti savarankišką valstybę 1918—1919 m. ir didžiosios valstybės“ R. Žepkaitė, išanalizavusi Lietuvos tarptautinės ir vidaus padėties sąlygas 1918 m. pabaigoje ir 1919 m. pradžioje, padarė teisingą išvadą, kad tuo metu Lietuvai buvo galimi du valstybingumo atkūrimo būdai: „kurti arba Tarybų, arba buržuazijos valdomą valstybę“ (p. 22). Darbo žmonių pastangomis Lietuvos valstybingumas „buvo atkurtas proletarinės valstybės forma“ (p. 3, 12—15, 22, 179).

Knygoje autorė aiškiai apibrėžė tarybinio proletarinio valstybingumo sukūrimo, jo gyvavimo, kol Tarybų valdžia buvo nuslopinta, chronologines ribas (1918.XII—1919.VIII). Tačiau niekur nepasakyta, kada buvo paskelbta buržuazinė valstybė, nors tos valstybės gyvavimo pabaiga nurodyta tiksliai.

Tiesa, iš kai kurių autorės teiginių galima spėlioti apie Lietuvos buržuazinės valstybės susikūrimo laiką. Autorė rašo: „Pralaimėjusi karą ir sukrėsta Lapkričio revoliucijos, Vokietija leido sudaryti buržuazinę Lietuvos vyriausybę ir organizuoti valstybę“ (p. 22—23), tačiau nenurodo kokios nors konkrečios datos. Kitoje vietoje, įvertinusi Ambasadorių konferencijos nutarimo pripažinti Lietuvą de jure reikšmę (1922.XII.22), taip pat Vokietijos nepaprastojo pasiuntinio ir įgaliotojo ministro paskyrimą Lietuvai 1922.XII.27, autorė konstatuoja: „Beveik po ketverių faktiško Lietuvos valstybės egzistavimo metų, išplėšusios sau reikalingas nuolaidas, imperialistinės šalys priėmė ją į savo tarpą“ (p. 75). Tačiau ir čia nepasakyta, kada gi faktiškai susikūrė nepriklausoma Lietuvos valstybė, palikta tai nustatyti skaitytojui. Vargu ar tai teisinga.

Tikslesnis, mūsų nuomone, turėtų būti autorės formulavimas „Lietuvos valstybingumo atkūrimas proletarinės valstybės forma“ (p. 3, 12, 179), nes jame nepasakyta apie šios valstybės turinį. O proletariato diktatūros valstybės formos, kaip žinome, gali būti įvairios,—tai viena. Kita vertus, „tarybine forma“ neretai dangstėsi įvairūs oportunistai, talkinę buržuazijai. Taigi, mūsų nuomone, tiksliau būtų kalbėti ne vien apie proletarinės valstybės formą,—reikia nurodyti ir jos turinį, t. y. pasakyti, kad 1918 m. gruodžio mėn. Lietuvos valstybingumas buvo atkurtas proletariniu turiniu ir tarybine forma.

Autorė teisingai apibūdino Lenkijos militaristų dalyvavimo intervencijoje prieš Tarybų valdžią Lietuvoje motyvus, atskleidė jų siekimą susigrąžinti senosios Respublikos teritorijas, tarp jų Lietuvą ir Baltarusiją (p. 18—19). Tačiau pasigendame paaiškinimo, kad kaip tik šis Lenkijos militaristų siekimas ir kilusi Tarybų Lietuvai ir Tarybų Baltarusijai grėsmė buvo viena iš šių respublikų susivienijimo priežasčių agresijai atremti.

Dalyvaudami intervencijoje prieš Tarybų Rusiją ir kitas tarybines respublikas, buržuazinės-dvarininkiškos Lenkijos valdantieji sluoksniai, be kita ko, siekė ir klasinių tikslų — susigrąžinti Lietuvoje, Baltarusijoje, Ukrainoje prarastus dvarus.

Autorė parodė, kad Lietuvos buržuazinės valstybės valdančiųjų sluoksnių politika ne visada sutapdavo su lietuvių tautos nacionaliniais interesais, o dažnai buvo jiems ir priešinga.

Buržuazinės Lietuvos kai kurių valdančiųjų sluoksnių pažiūros į santykius su Lenkija ne visada buvo vienodos. Vis dėlto respublikos vyriausybė savo užsienio politikoje turėjo atsižvelgti į visos lietuvių tautos nacionalinius interesus, jos jausmus, norą turėti nepriklausomą nuo Lenkijos savarankišką valstybę. Apie skirtingus Lietuvos ir Lenkijos buržuazinių valstybių siekimus ir konflikto tarp jų priežastį, kuris įgijo platų atgarsį tarptautinėje arenoje bei ne kartą buvo aptariamas tarptautinėse institucijose, paskutinis Lietuvos buržuazinės valstybės užsienio reikalų ministras Juozas Urbšys taip rašo: „Atsikurianti Lenkija siekė buvusios Žečpospolitos sienų su vienokio ar kitokio pavidalo dominavimu Lietuvoje; o atsikurianti Lietuva siekė sau visiškos valstybinės nepriklausomybės su sostine Vilniumi. Iš tos siekių priešybės kilo konfliktinė situacija, kuri itin paaštrėjo, kai Lenkija, sulaužydama Suvalkų sutartį 1920 m. spalio 9 d. užėmė Vilnių“¹.

R. Žepkaitė gan plačiai parodė Lietuvos ir Tarybų Sąjungos santykius nagrinėjamoju sudėtingu laikotarpiu. Ji objektyviai įvertino Tarybų Rusijos (vėliau Tarybų Sąjungos) nuolatinę pagalbą Lietuvai, ginant jos suverenumą, palaikant jos teises į Vilnių ir Klaipėdą. Ir buržuazinių istorikų, buržuazinių politinių veikėjų knygoje, straipsniuose pripažįstama TSRS pagalbos reikšmė, ginant Lietuvai savo nepriklausomybę. Antai A. Šapokos redaguotoje Lie-

¹ Urbšys J. Klaipėdos krašto atplėšimas nuo Lietuvos 1939 metais // Gimtasis kraštas. 1987. Saus. 29—vas. 4.

tuvos istorijoje, išleistoje 1936 m., rašoma: „1920 m. padarius taiką su Sovietų Rusija, ši daug kartų yra parodžiusi Lietuvai palankumo ir užstojusi Lietuvą jos kovose“². Toliau, vertinant 1926 m. rugsėjo 28 d. tarp Lietuvos ir Tarybų Sąjungos pasirašytą nepuolimo sutartį, minėtoje knygoje pasakyta: „Šios sutarties pasirašymo metu Sovietų vyriausybė pareiškė atskiram laiške, kad, vadovaudamasi savo simpatijomis ir nuolatiniu noru matyti lietuvų tautą nepriklausomą, ji nekeičia savo nusistatymo dėl teritorialinio suvereniteto Vilniaus srity, kuri buvo pripažinta Lietuvai 1920 metų liepos 12 d. sutartim. Tuo būdu buvo sustiprinta Lietuvos pozicija Vilniaus klausimu. Dviem atvejais ta sutartis buvo pratęsta su minėtu laišku ligi 1944 metų“³.

Naujų dokumentų ir faktų šviesoje dabar formuojasi naujas požiūris į Tarybų Sąjungos ir Vokietijos (J. Stalino ir A. Hitlerio vyriausybių) poziciją Lietuvos atžvilgiu 1939—1940 metais. Buvo ir kontroversiškų šių įvykių vertinimų. Pavyzdžiui, apie Lietuvos—Tarybų Sąjungos 1939 m. spalio 10 d. savitarpio pagalbos sutartimi Vilniaus miesto bei Vilniaus srities perdavimą Lietuvai straipsnyje „Lietuvos pražūties metai (Istoriko žvilgsnis į 1938—1940 metų laikotarpį ir nepriklausomybės praradimą)“ (autorius nenurodytas), paskelbtame „Akiračiuose“, 1980 m. birželio mėn. (Nr. 6) rašoma: „Vilniaus atgavimas buvo istorinės reikšmės įvykis. Lietuvą užliejo entuziazmo banga. Moksleiviai pradėjo šaukti, ploti ir dainuoti Vilniaus dainas, o gyventojai ėmė kelti vėliavas. Žmonės gatvėse bučiavosi, o bažnyčiose giedojo Te Deum. Rusijos prestižas kilo. Žinoma, sunku pasakyti, kaip vyriausybės nariai pakitusią padėtį iš tikrųjų vertino: vieši pareiškimai juk ne visada nusako tikrovę. Yra tačiau pagrindo manyti, kad, atiduodama Vilnių, Maskva mūsų žmones tarsi pakėrėjo [...]“⁴.

Žinoma, Lietuvos tarptautinės padėties, jos užsienio politikos 1918—1939 m. kontroversiškoms interpretacijoms gali būti skirta atskira speciali studija, tačiau ir šioje R. Žepkaitės knygoje galima buvo pasakyti vienu ar kitu svarbesniu ginčijamu klausimu savo nuomonę.

Šie recenzento samprotavimai bei pageidavimai anaiptol nenuvertina žinomos tyrinėtojos R. Žepkaitės iš tikrųjų vertingos ir labai reikalingos skaitytojams knygos.

Algirdas R a k ū n a s

Aldona Gaigalaitė. Anglijos kapitalas ir Lietuva 1919—1940.
V.: Mokslas, 1986. 165 p. 3000 egz.

Sustiprėjusios ideologinės kovos sąlygomis ypač aktualūs yra Lietuvos istorijos buržuazinio laikotarpio tyrimai. Tokiems tyrimams priklauso neseniai skaitytojui pateikta A. Gaigalaitės knyga „Anglijos kapitalas ir Lietuva 1919—1940“.

² Lietuvos istorija / Red. A. Šapoka. Kaunas, 1936. P. 587.

³ Ten pat. P. 587.

⁴ Akiračiai. 1980. Birželis. Nr. 6(120). P. 16.

Panaudojusi gausią archyvinę medžiagą, statistinius leidinius, periodiką, tarybinių istorikų darbus, autorė parodė Anglijos ekonominę bei politinę padėtį, jos vietą imperialistinių šalių ekonominėje sistemoje, pastangas stiprinti savo padėtį, išnaudojant, pajungiant savo interesams mažas ir silpnas valstybes, tarp kurių buvo ir Lietuvos Respublika.

Knygoje nuosekliai išdėstyta ekonominių Lietuvos ir Anglijos santykių istorija kalbamuoju laikotarpiu, darant svarbius ekskursus į gana tolimą praeitį, kas rodo autorės gebėjimą nuodugniai išaiškinti problemą, o skaitytojui padeda susidaryti išsamų vaizdą.

Paėmusi valdžią ir siekdama ją įtvirtinti, lietuvių buržuazija ieškojo rinkų žemės ūkio produktams ir politinės paramos. Po Pirmojo pasaulinio karo Anglija buvo viena stipriausių valstybių Europoje. Dėl to Lietuvos valdančiųjų sluoksnių žvilgsniai kryo į ją. Anglija siekė panaudoti Lietuvą kovai su Tarybų Rusija, taip pat realizuoti šiame Pabaltijo krašte savo pramonės produkciją ir pigia kaina gauti žemės ūkio produktų. Lietuvai reikėjo finansinės paramos, tačiau Anglijos finansinė buržuazija nepasitikėjo jos ekonominiu ir politiniu stabilumu, atsargiai žiūrėjo į Lietuvos konfliktą su Lenkija ir Vokietija dėl Vilniaus ir Klaipėdos krašto. Vėliau, teikdama piniginę pagalbą Lietuvai, siekė kontroliuoti jos ekonominę ir politinę gyvenimą. Paėmusi valdžią, lietuvių buržuazija stengėsi išlaikyti tam tikrą savarankiškumą ir vengė atvirai nuolaidžiauti Anglijos imperializmui.

Autorė šiame darbe gausiais faktais parodė, kad Lietuvos buržuazija neturėjo didesnių galimybių plėtoti pramonę, o užsienio šalys tuo naudojosi, stengdamosi išlaikyti Lietuvą savo agrariniu priedėliu.

A. Gaigalaitė atkreipė dėmesį į tai, kad Lietuvos buržuazija ieškojo partnerių tarp tų imperialistinių Vakarų Europos valstybių, kurios buvo labiausiai suinteresuotos žemės ūkio gaminių importu, ir atsižvelgė į jų reikalavimus, vystydama krašto ekonomiką imperialistams palankia kryptimi. Prekyba su Anglija teikė lietuvių buržuazijai daugiausia pelno. Darbe parodyta, kokį poveikį Lietuvos vidaus padėčiai ekonominės krizės sąlygomis turėjo santykiai su Anglija, kuri žemės ūkio produktus pirkė paprastai žemomis kainomis.

Pažymėtinos kai kurios autorės išvados: Lietuvos ir Anglijos ekonominiai santykiai buržuazijos valdymo metais — tai ryškus pavyzdys, kaip išnaudojama maža, silpna kapitalistinė šalis; imperializmo sąlygomis susitariančių šalių juridinis lygiateisiškumas tėra regimybė. Tai įrodo 1934 m. Lietuvos ir Anglijos prekybos sutartis, kuri buvo diktato pobūdžio. Ši sutartis dar labiau pajungė Lietuvos prekybą ir gamybą Anglijos kapitalo interesams. Lietuva Anglijoje pirkė įrengimus ir pramonės prekes, kurias galėjo gaminti vietoje, jeigu būtų užtekę kapitalų įmonėms kurti. Imperialistinių šalių buržuazija neteikė tokios pagalbos. Jų interesus labiau atitiko išlaikyti Lietuvą savo agrariniu priedėliu. Anglijos ir Vokietijos

rinkos reikalavimai vertė Lietuvą plėtoti pienininkystę ir bekonų auginimą. Lietuvai primetamos prekybos sąlygos trukdė kilti Lietuvos ekonomikai.

Svarbiausia autorės išvada laikytina, kad Lietuvos valdančiųjų sluoksnių ekonomine užsienio politika buvo nepatenkintos ne tik liaudies masės, bet ir smulkioji bei vidutinė buržuazija: „Anglijos kapitalo diktuojama ekonominė politika didino Lietuvoje klasinius prieštaravimus, prisidėjo prie buržuazinės valdžios destabilizacijos, atskleidė jos nesavaveiksmiškumą, atvirą tarnavimą galingesniųjų imperialistinių valstybių kapitalui, išryškino mažos šalies beteisškumą ir beperspektyviškumą kapitalizmo sistemoje“.

Darbe yra kai kurių trūkumų. Pirmiausia pasigendama glaudesnio ryšio tarp atskirų poskyrių. Tai ypač liečia skyrių „Lietuvos prekyba su Anglija“. Skaitytoją apsunkina gausybė faktų, ilgos dokumentų ištraukos, daugybė lentelių. Kai kurie autorės teiginiai reikalauja platesnio komentavimo. Pavyzdžiui, p. 10 sakoma, kad Anglijos buržuazijai kėlė nerimą žemės reforma Lietuvoje, ypač valstybinių žemių dalijimo valstiečiams tikslingumas. Teiginys prašosi paaiškinamas — nerimas, matyt, kilo dėl menko įsivaizdavimo, kas tai yra Lietuvoje valstybinės žemės. Juk į reformos fondą pateko tik apie 11 000 ha tokių žemių — visai menka žemės fondo dalis. P. 19 vėl kalbama apie žemės reformą — anglai tikėjėsi, kad po fašistinio perversmo „konservatyviau bus sprendžiami žemės ir kiti ekonomikos klausimai“. O juk žemės reforma (žemės dalijimo valstiečiams prasme) jau 1925 m. buvo pradėta siaurinti — nuo tų metų pastebimai ėmė mažėti išdalytų žemių plotai ir gavusiųjų žemės skaičius. Ne visai aiškus yra teiginys (p. 34), kad 1925 m. Lietuvoje vyko atvirkščias dalinei kapitalizmo stabilizacijai procesas. Nesuprantamas ir toks teiginys: „lietuvių buržuazija, gindama savo klasės interesus, glaudesnių ekonominių ryšių su Tarybų valstybe vengė“ (p. 52).

Reikėtų paaiškinti kai kuriuos skaitytojui sunkiau suprantamus žodžius: vančosas, klapkos (p. 62). Vargu ar teisinga yra vartoti „valdančioji buržuazija“.

Profesorės A. Gaigalaitės knyga yra labai reikalingas leidinys, užpildantis rimtą spragą Lietuvos istorijos tyrimuose. Ja galės naudotis tiek Lietuvos istorijos tyrėjai, tiek skaitytojai, norintys išplėsti savo šios srities žinias.

Nijolė Barysienė, Vida Kniūraitė

Juozas Kudirka. Lietuvių liaudies meno šaltiniai: Publikacijų apžvalga. K.: Šviesa, 1986. 133 p. 2000 egz. (LTSR moksl.-metod. kultūros centras)

Daugiau kaip prieš du dešimtmečius prasidėjęs liaudies meno atgimimas, domėjimasis šia meno rūšimi neatslūgsta iki šiol. Šis procesas būdingas ne tik Lietuvai, bet ir visam pasauliui. Kasmet pasirodo dešimtys įvairios apimties publikacijų, skirtų lietuvių liau-

dies menui arba liečiančių jį įvairiais aspektais. Tokioje literatūros gausybėje kartais sunku susigaudyti net specialistui, nekalbant apie tuos, kuriems tik kartas nuo karto tenka pasidomėti vienu ar kitu liaudies meno dalyku. Turime išsamią 1940—1972 m. pasirodžiusių publikacijų taisyklėmis bibliografiją (Dabulevičienė P. Lietuvių liaudies menas: Bibliografinė rodyklė, 1940—1972. V., 1975). Šia bibliografija sėkmingai gali pasinaudoti ir tyrėjas, ir nespecialistas. Neturėjome bibliografijų, kurios apimtų publikacijas, pasirodžiusias iki 1940 m. ir nuo 1973 m. Todėl nekantriai buvo laukiama Juozo Kudirkos leidinio „Lietuvių liaudies meno šaltiniai“. Knyga supažindina su 1744—1986 m. (santraukoje nurodoma 1744—1984 m., p. 109) literatūra. Leidinį sudaro dvi pagrindinės dalys: bendroji (įvadas) ir specialioji (publikacijų aprašai). Susigaudyti publikacijose, surasti, kur rašyta apie vieną ar kitą dirbinį (iš viso jų — apie 500), jų darymo būdus, menines priemones, padeda dalykinė rodyklė, kurią sudaro 12 skyrių. Knygos gale pateikiamos liaudies dailės kūrėjų ir publikacijų autorių pavardžių rodyklės. Po reziumė rusų kalba duodamas šia kalba išleistų publikacijų sąrašas.

Įvade (p. 9—21) autorius aptaria literatūrą apie liaudies dailę, nusako liaudies dailės objektą bei aptaria šios meno šakos ugdymo patirtį.

Literatūra apie liaudies dailę skirstoma į albumus ir katalogus, tiriamuosius darbus ir metodinius leidinius. Literatūros aptarime paminėtas XVI a. S. Heldto Europos tautų drabužių piešinių rinkinys (p. 9), tačiau tikslaus šio darbo pavadinimo nei tekste, nei išnašose nėra. Daugeliui gali kilti noras pamatyti šį leidinį, nes ikonografinės medžiagos apie lietuvius iš XVI a. turime ne taip jau daug. Kiek žinoma, minėto S. Heldto rinkinio Lietuvoje nėra ar bent jau jis nežinomas mokslininkams. Reikėjo būtinai tai pažymėti, nurodant, kad apie S. Heldto piešinius galime sužinoti iš P. Reklaičio straipsnio, išspausdinto žurnale „Aidai“ (1968).

Literatūros aptarime paminėti vertingi tyrėjams ir liaudies meistrams 1956—1974 m. leisti „Lietuvių liaudies meno“ albumai (iš viso jų išleista 15). Iki šių dienų nepraradusi vertės P. Galaunės studija „Lietuvių liaudies menas“ (K., 1930), J. Baltrušaičio, A. Jaroševičiaus, T. Daugirdo ir kt. tyrėjų darbai. Svarbus ne tik etnografas, bet ir liaudies dailės tyrėjas 1934—1943 m. Šiaulių kraštotyros draugijos leistas „Gimtasai kraštas“. Norėjosi, kad išsamiu būtų aptarta senoji spauda, kurioje yra nemažai medžiagos liaudies dalei pažinti. Reikėjo duoti bent leidinių pavadinimus, kuriuose daugiausiai yra tokios medžiagos. Apsieita vien tik paminėjimu, kad „vertingos informacijos teikia senoji spauda“ (p. 7). Rašant apie įstaigas, kaupiančias iliustracinę medžiagą, verta buvo paminėti Lietuvos TSR paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos Kraštotyros darbų saugyklą. Joje yra medžiagos įvairiomis temomis, bet vertingiausia — iš lietuvių liaudies architektūros. Kaip teigia autorius, pagal šakas geriausiai ištirta architektūra ir tekstilė, o tokie dirbiniai, kaip rago, šiaudų, tošies ir smulkesni, tirti menkai arba visai netirti. Ypač trūksta ornamento ir spalvinių derinių tyrimų.

Aptardamas liaudies dailės objektą (p. 14—16), autorius sako, kad liaudies dailė, palyginti su profesionaliąja ir mėgėjų daile, labiau atspindi ne atskirus individo, o bendrus viso kolektyvo poreikius. Pagrindinės skiriamosios liaudies dailės ypatybės yra jos ryšys su kolektyvu bei tradicijomis.

Iki XIX a. vidurio lietuvių liaudies dailės raidą lėmė kaimo bendruomenės poreikiai, kiek mažiau — dvaro, miestelių ir kulto menas. Ir tik nuo XIX a. antrosios pusės šią dailę vis labiau ima veikti miesto kultūra, o šio amžiaus pradžioje — dailininkų profesionalų kūryba. Kalbant apie profesionaliosios dailės poveikį liaudies dailei, galima buvo paminėti studiją: P e e s c h R. The Ornament in European Folk Art. Leipzig, 1982 (tas pats vokiečių k.), kurioje remtasi ir lietuviška medžiaga. Negalima nesutikti su autoriumi, kad kuo arčiau mūsų dienų, tuo liaudies dailė darosi atviresnė kultūrinėms įtakoms. Išryškėja polinkis į dekoratyvumą, gaminama praktiškai nebenaudojamus daiktus. Pasak autoriaus, kai kurie meistrai kurdami net negalvoja, kur bus galima pritaikyti dirbinį, praranda proporcijų nuovoką. Vis dažniau pasigirsta nuomonių, kad liaudies dailė bus nustelbta mėgėjų ir profesionaliosios dekoratyvinės dailės. Kad taip neatsitiktų, vis didesnė reikšmė teikiama šios dailės rūšies ugdymui.

Aptardamas tokio ugdymo patirtį (p. 16—21), autorius rašo, kad dar iki XIX—XX a. sandūros, kol imama steigti specialias mokyklas, amatų mokoma namuose. Meninius įgūdžius vaikams pirmiausia perduodavo šeima, ypač didžioji. Trumpai apžvelgęs, kaip buvo rengiami iki mūsų šimtmečio vidurio dailių liaudies amatų meistrai, autorius rašo, kad per tą laiką didžioji dalis liaudies dailės palikimo neteko praktinės paklausos, tapo muziejine vertybe. Todėl Lietuvoje (kaip ir daugelyje pasaulio šalių) imta rūpintis ilgaamžį palikimą prikelti naujam gyvenimui. Autorius savo leidiniu nori atkreipti dėmesį į tai, kokias kūrybos galimybes teikia informacija apie retesnius liaudies dailės pavyzdžius. Jeigu šis leidinys tikrai paskatins liaudies meistrus, dailės mėgėjus ir visus liaudies meno puoselėtojus labiau pasidomėti klasikine (taip vadinami istoriškai pripažinti kūriniai, atspindintys didžiausius savo epochos pasiekimus — p. 6) liaudies daile, tikslas bus pasiektas, — bus atliktas didelis ir reikalingas darbas, kuris turėtų prisidėti prie liaudies dailės ugdymo.

Vertinant leidinį, iškyla ir daug diskutuotinų dalykų.

Meno šakos, rūšys, žanrai sudaro istoriškai susiklosčiusią sistemą. Ribos tarp šakų, rūšių, žanrų, jų hierarchija įvairių menotyrininkų įvairiai traktuojama. Atsižvelgiant į skirtingas kūrinių konstravimo priemones — turint galvoje materialiąją jų būtį, — meno šakos tradiciškai skirstomos taip: dailė (skulptūra, tapyba, grafika, taikomoji dekoratyvinė dailė), grožinė literatūra, muzika, architektūra, choreografija, teatras. Tas pat pasakytina ir apie liaudies meną, kaip neatskiriamą viso meno dalį. Autorius knygoje anotuoja publikacijas, kuriose yra medžiagos apie vaizduojamosios dailės (skulptūros, tapybos, grafikos) kūrinius (taip pat karpinius) ir tai-

komosios dekoratyvinės dailės (keramikos, tekstilės, medžio, akmens, metalo, odos, gintaro, kaulo, šiaudų) dirbinius. Todėl reikėtų knygos pavadinime ir tekste vartoti ne terminą „liaudies menas“, o „liaudies dailė“. Tiesa, rašoma ir apie liaudies architektūrą, bet ne visą. Kaip rašo autorius, „taikomajam ir vaizdiniam liaudies menui būdingų bruožų randame sodybų ir smulkiojoje architektūroje“ (p. 14). Šiuo pasakymu autorius ir pats parodo, kad stengiasi neišėti už liaudies dailės ribų. Daugelis tyrėjų, rašydami apie liaudies dailę, sutapatina ją su liaudies menu, tačiau tai kelia neaiškumų. Plačiam „liaudies meno“ termino paplitimui, matyt, turi įtakos ir rusų vartojamas „народное искусство“, anglų — „folk art“ ir kt. Liaudies meno terminą reikėtų vartoti kaip platesnį, apimantį ne tik liaudies dailę.

Nesinorėtų visiškai sutikti ir su kita knygos pavadinimo dalimi. Autorius teigia, kad jo darbo tikslas „yra padėti liaudies meno puoselėtojams bei tyrinėtojams susirasti įvairiuose leidiniuose, ypač mažiau žinomuose, išbarstytas praktines žinias apie lietuvių liaudies meno šaltinius“ (p. 7). Iškeldamas tokį tikslą, autorius pats paneigia, kad knygoje yra „šaltiniai“, tuo labiau, kad „pagrindinis šaltinis liaudies meistrui,— pasak paties J. Kudirkos,— yra jo pirmtakų kūryba — patys kūriniai ir kūrybos būdas“ (p. 7). Liaudies meistrų darbų pagrindiniai kaupėjai yra muziejai, nemažai nuotraukų, ikonografinės medžiagos yra sukaupę archyvai — žinybiniai ir valstybiniai. Tačiau šiame darbe neskelbiama muziejų ir archyvų fonduose esančios medžiagos. Tenkinamasi zonų, kuriose kraštotyros muziejai renka liaudies dailės eksponatus, scheminiu žemėlapiu (priešlapis). Tačiau ir šiuo žemėlapiu negalės pasinaudoti lietuviškai nemokantis skaitytojas, nes dėl spaustuvės kaltės muziejų arealų ribos pažymėtos kitame žemėlapyje, o klaidos atitaisymas duotas tik lietuviškai. Sutartinių ženklų paaiškinimai taip pat duoti tik lietuviškai. Didžioji dauguma anotuojamų publikacijų yra tyrimai. Albumai ir katalogai taip pat negali būti priskirti prie „grynųjų“ šaltinių: juose pateikiamos dirbinių nuotraukos, ikonografinė medžiaga yra šaltinis, tačiau šiuose darbuose taip pat pateikiami ir apibendrinantys vieną ar kitą liaudies dailės šaką straipsniai, o ir iliustracijos atrinktos pagal vienokius ar kitokius kriterijus ir pateiktos pagal tam tikrą sistemą. Todėl albumai ir katalogai gali būti priskirti tiek šaltiniams, tiek ir tiriamiesiems darbams. Vadinasi, tikslesnis darbo pavadinimas būtų „Lietuvių liaudies dailės tiriamieji darbai ir šaltiniai“.

Darbe, kaip minėta, numatyta anoutuoti įvairius leidinius, ypač mažiau žinomus. Autorius peržiūrėjo 2500 įvairių publikacijų apie liaudies dailę. Iš jų atrinkta ir anotuojama 408 pozicijos, iš kurių 288 (santraukoje nurodoma 285, p. 109) išspausdintos tarybiniais metais. Autoriaus dėka didesniai būriui besidominčiųjų liaudies dailė tapo labiau žinomi daugelis leidinių. Tačiau jeigu leidinį adresuojame tyrėjui, reikėjo išsamesnės senosios bibliografijos arba nurodyti, koku principu atrinktos anotuojamos publikacijos,— tas pat pasakytina ir apie vėlesnio laikotarpio publikacijas. Pasigendame

liaudies dailei pažinti svarbių darbų, parašytų XX a. pirmojoje pusėje: K. Jasėno, K. Čerbulėno ir kt. autorių. Mažiau žinomi, bet labai svarbūs yra J. Baltrušaičio, A. Tamošaičio ir kt. darbai, išėję užsienyje.

Tyrėjas, prieš imdamas rašyti vieną ar kitą darbą, susidaro su tuo darbu susijusių tyrimų išsamią bibliografiją. O tokios bibliografijos, remiantis J. Kudirkos darbu, neįmanoma sudaryti. Kiekvieno tyrimo pagrindas yra faktai. Dar V. Leninas teigė, kad „[...] reikia imti ne atskirus faktus, bet visą su nagrinėjamu klausimu susijusių faktų visumą, be jokios išimties, nes antraip neišvengiamai kils įtarimas, ir visiškai pagrįstas įtarimas, kad faktai išrinkti arba parinkti savavališkai [...]“¹.

Turint galvoje publikacijų gausumą, reikia sutikti, kad atranka reikalinga. Autorius užsibrėžia tikslą anoutuoti įvairiose knygos ir straipsniuose pasirodžiusių liaudies dailės vaizdinę medžiagą, duomenis apie liaudies dailės menines priemones, gamybos būdus, mokymo metodiką (p. 7). Prieš atrenkant anotuotinus darbus, reikėjo nusibrėžti griežtus ir aiškius jų vertinimo kriterijus. Dabar lieka neaišku, kodėl vieni darbai anoutuoti, o kartais daug stambesni ir, atrodo, svarbesni nepateko tarp anotuojamųjų. Abejotina, ar vertėjo anoutuoti straipsnius, publikuotus enciklopedijose (poz. 95, 312). Visiškai būtų pakakę nurodyti, kad enciklopedijose galima rasti straipsnių įvairiais liaudies dailės klausimais. Skyriuje „Architektūra“ (p. 48–56) pasigendame I. Butkevičiaus monografijos „Lietuvos valstiečių gyvenvietės ir sodybos“ (V., 1971), nors anotuojama ir daug smulkesnių ir mažiau žinomų darbų. Neretai neaišku, kodėl viena publikacija pateko į vieną skyrių, o panaši — į kitą. K. Reisono „Žemės ūkio statyba“ (poz. 23) anotuojama skyriuje „Įvairūs dirbiniai“, o „Lietuvių liaudies architektūra“ (poz. 123, 124) — skyriuje „Architektūra“, nors abiejose yra medžiagos apie trobesių puošybą, baldus, smulkiąją architektūrą, o pastarajame leidinyje — ir apie skulptūrą bei metalo dirbinius.

Kadangi nemaža publikacijų liečia įvairius dirbinius ir kūrinius, nereikėjo jų skirstyti į atskirus skyrius („Įvairūs dirbiniai“, „Architektūra“, „Smulkioji architektūra. Skulptūra“, „Baldai“, „Smulkūs medžio dirbiniai“, „Audiniai“, „Drabužiai“, „Rankdarbiai“, „Metalas ir gintaro dirbiniai“, „Molio dirbiniai“, „Tapyba. Grafika. Karpiniai“), o anoutuoti atsižvelgiant tik į pasirodymo chronologiją. Dalykinė rodyklė (p. 119–126), suskirstyta į dvylika skyrių (pirmas skyrius — „Bendri dalykai“, kiti atitinka publikacijų aprašų skyrių pavadinimus), padeda lengvai susigaudyti, kur galima susirasti medžiagos apie vieną ar kitą dirbinį ar bendrą dalyką. Dalykinę rodyklę, mūsų manymu, galima buvo pateikti ir rusų kalba. Šiuo atveju nebebūtų reikalingas literatūros apie lietuvių liaudies dailę rusų kalba sąrašas, nes tos pačios publikacijos pateikiamos ir apraše. Lietuviškai nemokantis skaitytojas galėtų susipažinti ir su

¹ Leninas V. Statistika ir sociologija // Pilnas raštų rinkinys. T. 30. P. 334.

lietuviškuose leidiniuose esančiomis iliustracijomis (juk tai ir yra šaltinis). Be to, nemaža publikacijų turi santrauką rusų kalba.

Darbo pratarinėje autorius sako, kad anotacijose nurodomas tik publikacijų metodinės medžiagos pobūdis, iliustracijų skaičius (p. 7). Matydamas, kiek anotuojamoje publikacijoje yra iliustracijų, ne vienas spęs, kuris darbas jam svarbesnis. Tai ypač svarbu liaudies meistrams, norintiems susipažinti su pirmtakų darbais. Tačiau daugelyje anotacijų iliustracijų skaičius nenurodytas (pvz., 9, 10, 34, 38, 54, 56, 56a ir kt.). Anotacijos vienur išsamios, smulkios, išvardyti net straipsnių rinkinių, straipsnių pavadinimai, kitur jos pateikiamos vienu dviem sakiniais.

Galima suabejoti, ar šaltiniu galima laikyti šiuolaikinių liaudies meistrų kūrybą, kuri nuo tradicinės dailės yra daugiau ar mažiau nutolusi. Ir pats autorius sako, kad „liaudies meistrui pagrindinis šaltinis yra jo pirmtakų kūryba“ (p. 7). Nežiūrint į tai, darbe anotuojama nemažai publikacijų apie mūsų dienų liaudies meistrų kūrybą. Čia irgi buvo reikalinga griežtesnė atranka. Anotuojamos publikacijos apie parodų organizavimą, seminarus ir kt.

Santraukoje minimų leidinių pavadinimai rašomi rusiškos abėcėlės raidėmis (p. 110—111), o reikėtų rašyti lietuviškomis, kad esant reikalui leidinį būtų galima susirasti.

Ne visur tiksliai nurodyti leidimo metai, iškraipytos autorių pavardės, bet tai jau gali būti ir ne autoriaus paliktos korektūros klaidos.

Nepaisant visų leidinio trūkumų, reikia tikėtis, kad jis prisidės prie liaudies dailės ugdymo, paskatins rimčiau susidomėti jos ištaikomis ir raida.

Stasys Gutautas

Vitoldiana: Codex privilegiorum Vitoldi Magni ducis Lithuaniae 1386—1430 / Zebrał i wydał Jerzy Ochmański. Warszawa; Poznań: PWN, 1986. 255 s. 800+120 egz.

Lietuvos didžiojo kunigaikščio (Ldk) Vytauto (1392—1430) beveik penkiasdešimt politinės ir valstybinės veiklos metų paliko gilius pėdsakus valstybės ir tautos istorijoje. Ldk Vytauto laikais Lietuvoje pradėjo plisti rašytiniai aukščiausiosios valdžios dokumentai, skirti valstybės vidaus reikalams. Visų pirma tai buvo susiję su žemių atidavimu bažnyčiai bei valstiečių — bajorams (iš pradžių Aukštaitijoje, kiek vėliau — Žemaitijoje).

Naujo fenomeno — rašytinio dokumento (valdovo privilegijos) — atsiradimas ir plitimas Lietuvoje jau savaime yra neeilinis ir problemiškas reiškinys. Rašytinių istorijos šaltinių bazės tyrimas yra būtinas etapas sprendžiant bet kurią platesnę istorijos temą. Ldk Vytauto privilegijos bajorams tiesiogiai susijusios su feodalizmo įsigalėjimu ir baudžiosios pradžia Lietuvoje. Todėl suprantamas istorikų noras į vieną vietą surinkti visas išlikusias Ldk Vytauto privilegijas, pradedant „pačia pirmąja“. Tuo labiau, kad istorijos

mokslas jau disponavo Antonio Prochaskos surinktu ir paskelbtu Ldk Vytauto diplomatinio susirašinėjimo kodeksu¹.

Ldk Vytauto privilegijos žemėms, bažnyčiai buvo publikuotos dar XIX amžiuje. Vladislovas Semkovičius surado ir 1930 m. paskelbė dar penkias Ldk Vytauto privilegijas. Dvi iš jų buvo anksčiau nežinomos, trys — tik paminėtos registruose². 1933 m. Konstantinas Jablonskis pirmą kartą paskelbė 11 Ldk Vytauto privilegijų Žemaitijos bajorams tekstus bei privilegijų paminėjimus iš kitų šaltinių³. Tais pačiais metais Ivanas Lapo rašė: „Labai pageidautina, kad lietuvių teisės istorikai nuodugniai ištirtų visus aktus, užsilikusius iš Vytauto laikų, visus įvairių šaltinių nurodymus apie šio didžiojo Lietuvos kunigaikščio nutarimus ir sprendimus [...]“. Sitaip pradėtas tyrinėjimas gal surastų ir grynai lietuviškus teisės elementus ir, juos nušviesdamas, padėtų istorinės Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės praeities mokslui“⁴.

Ldk Vytauto diplomatijos studijas buvo pradėjęs Antanas Vasiliauskas, tačiau paskelbė tik pirmąjį straipsnį, kita parengiamoji medžiaga liko rankraščiuose⁵. Šiai tematikai skirti ir Marcelijaus Kosmano straipsniai⁶.

Surinkti į vieną vietą visa, ką įvairiausi šaltiniai gali pasakyti apie Ldk Vytauto privilegijas, realizuoti Ldk Vytauto privilegijų kodekso sudarymo idėją ėmėsi Lenkijos Liaudies Respublikos istorikas Ježis Ochmanskis. Penkiolikos metų kruopščių paieškų vaisius — recenzuojamas leidinys.

„Vitoldianoje“ iš įvairiausių leidinių, dažniausiai jau retų, surinkta gausi bibliografinė informacija apie 228 Ldk Vytauto privilegijas (pratarmėje, p. 3, jų nurodoma 226). Išaiškinti ir pateikti vienoje vietoje 70 privilegijų tekstai lotynų, vokiečių, rutėnų kalbomis. Rutėniški tekstai „dėl techninių sunkumų“ (p. 4) pateikti lotyniška transkripcija, nepaaiškinus rašybos įvairovės ypatumų. Pvz.: „My wielky kniaz Witold daly ieszmo szwuyu...“ ir „Mi wielki kniaz Witold daly ieszmo szwuyu...“ (p. 97, 98). Taigi, norint pasinaudoti Ldk Vytauto privilegijos tekstu, „Vitoldianos“ gali nepakakti, istorikui gan dažnai gali tekti kreiptis į ankstesnes privilegijų tekstų publikacijas, naudojantis „Vitoldiana“ kaip žinynu. Recenziijoje daugiausia dėmesio skiriame „Vitoldianos“ archeografini organizacinei pusei.

¹ Codex epistolaris Vitoldi Magni ducis Lithuaniae 1376—1430 / Wyd. A. Prochaska // Monumenta Maedii Aevi Historica Res gestas Poloniae illustrantia. Kraków, 1882. T. 6 (toliau — CEV).

² Semkowicz W. Nieznane nadania Witolda dla osób prywatnych // Ate-neum Wileńskie. Wilno, 1930. R. 7. Zesz. 3, 4. S. 845.

³ Jablonskis K. Nauji Vytauto laikotarpio aktai // Praeitis. K., 1930. T. 2. P. 375—411, 427, 428.

⁴ Lappo J. Istorinė Vytauto reikšmė // Ten pat. P. 41.

⁵ Vasiliauskas A. Vytauto Didžiojo diplomatika // Senovė. K., 1936. T. 2. P. 117—124; LTSR MA Centrinės bibliotekos Rankraščių skyrius. F. 205.

⁶ Kosman M. Kancelaria wielkiego księcia Witolda // Studia źródłoznawcze. Warszawa; Poznań: PWN, 1969. T. 14. S. 91—119; Kosman M. Dokumenty wielkiego księcia Witolda // Tamże. 1971. T. 16. S. 139—169.

Pratarmėje rašoma, kad apie 21 Ldk Vytauto privilegiją žinoma tik iš registru, 116 — iš paminėjimų šaltiniuose. Paminėjimų paieškos gali trukti dešimtmečius, tad buvo nutarta jas nutraukti ir paskelbti, kas surinkta (p. 3). Taigi gautas orientacinis 116 Ldk Vytauto privilegijų, žinomų tik iš paminėjimų, skaičius. Menka tikimybė, kad šis skaičius po dešimties metų padidėtų trigubai ar pasiektų tūkstantį.

Skelbiamo šaltinio vertė, publikacijos objektas, kodekso sudarymo tikslas jokių abejonių nekelia ir nediskuotinas. Reikia džiaugtis ir sveikinti sudarytoją, baigusį ilgametės kruopščias paieškas ir pateikusių jų rezultata. Neabejotina, kad „Vitoldiana“ padės naujoms Lietuvos istorijos ir jos rašytinių šaltinių studijoms, kad jos svarba laikui bėgant tik didės.

„Vitoldianoje“ visi duomenys apie Ldk Vytauto privilegijas suskirstyti į dvylika skyrių pagal privilegijų gavėjus: privilegijos žemėms, bažnyčioms, kunigaikščiams, bajorams ir t. t. Kitaip sakant, leidinio struktūrai panaudota viena tradicinių dokumentų rinkinių schemų, visiškai pateisinama tais atvejais, kai publikuojami dokumentų tekstai.

Įvaldžius ir sugrupavus gausią informacinę medžiagą, padaryta tam tikrų atradimų. „Vitoldianos“ sudarytojas vienoje vietoje pateikia Ldk Vytauto privilegijos tekstą ir ištraukas iš vėlesnių šaltinių bei registru su šios privilegijos paminėjimu (Nr. 13, 26, 27, 28, 74, 89, 177, 187). Taip įvairi pavienė informacija „Vitoldianoje“ susiejama su pačia privilegija, pateikiama jos juridinio funkcionavimo panorama slenkant dešimtmečiams, netgi amžiams. Tai bene vienas svariausių „Vitoldianos“ pasiekimų.

Pratarmėje pasakyta, kad žinomi 26 privilegijų originalai (p. 3), mes taip pat suskaičiavome 26 privilegijas, kurių legendų skyrelyje „Or“ nėra žodžio „trūksta (brak)“. Legendose apie šias privilegijas rašoma: Nr. 10 — „1843 metų publikacijos duomenimis, buvo *Lucho dominikonų archyve*“; Nr. 72 — „*Radvilų archyve Nesvyžiuje*“; Nr. 9, 39 — „*XIX a. pradžioje buvo Vilniaus katedros kapitulos archyve*“. Tuo tarpu kaip „trūkstamos“ aprašytos privilegijos: Nr. 23, 24 — „*trūksta, bet XIX a. pirmojoje pusėje buvo Vilniaus katedros kapitulos archyve (pagal M. Balinskį)*“; Nr. 8 — „*trūksta, bet 1882 m. A. Prochaska pareiškė turįs žinių, jog originalas su prikabintu didžiuoju antspaudu yra privačiose rankose*“. Šios privilegijos legendos skyrelyje „Kop“ rašoma, kad kopija yra „*istorinių aktų antrame tome, saugomame Generalinio štabo bibliotekoje Peterburge, Naruševičiaus įteisinta 1782.VII.30 ir jo paties pridėta: perrašyta iš originalo — pergamento; apačioje ant susuktos rožinės žydros šilkinės virvutės kabo majestotinis Vytauto antspaudas (plg. CEV, p. 794)*“. Tad kokiais kriterijais vadovaujamosi teigiant, kad 26 privilegijų tekstai žinomi iš originalų (ir kas apie tai žino ar žinojo), o 44 — iš kopijų? Sprendžiant iš legendų, „Vitoldianoje“ daugumos, jei ne visų, Ldk Vytauto privilegijų tekstai perspausdinami iš ankstesnių leidinių (kaip matėme, nurodoje į privilegijos saugojimo vietą dažnai nurodyti nebeegzistuojantys archyvai). Jei privilegijos

tekstas anksčiau buvo skelbtas ne kartą, iš kokio leidinio jis perspausdinamas, legendoje nenurodoma. Antai Nr. 17 skelbiami du tekstai, nors legendoje nurodomas vienas originalas, o skyrelio „Kop“ nėra. Privilegijos Nr. 112 legendos skyrelyje „Or“ pateikti pergamento matmenys, aprašytas antspaudas ir pasakyta, kad jis yra „grafų Tarnovskių giminės archyve“, tačiau iš kur paimti šie duomenys, lieka neaišku. Juk nurodyta tik kopijos saugojimo vieta. Privilegijos Nr. 101 skyrelyje „Kop“ parašyta: „w ML, ks. 41, s. 447—449 (w kopii moskiewskiej s. 265—267)“. Iš bendro išsilavinimo galime daryti prielaidą, kad „ML“ yra „Lietuvos Metrikos“ santrumpa ir turima omenyje Lietuvos Metrikos knygų kopija lotyniškąja transkripcija, saugoma Varšuvoje, Vyriausiajame senųjų aktų archyve. Tačiau nuo kada pачios Lietuvos Metrikos knygos tapo „maskvietiška kopija“? („Panaudotų šaltinių ir darbų sąrašė“ nei „ML“, nei „Lietuvos Metrikos“ nėra.) „Vitoldianos“ medžiaga gan specifinė, tad gal reikėjo parengti ir specialią legendų struktūrą. Gal ji būtų sudėtingesnė, su pasikartojančiais informacijos elementais, tačiau nemaskuotų tikrojo publikuojamos privilegijos šaltinio.

Skelbiamiems privilegijų tekstams, taip pat ištraukoms iš kitų šaltinių panaudotos tradicinės struktūros legendos. Skyrelių („Or“—originalas, „Kop“—kopija, „Reg“—registras, „Wzmianka“—paminėjimas ir t. t.) skaičius kiekvienu atveju įvairuoja. Tokios struktūros legendos paprastai sklandžiai funkcionuoja, kai publikuojami tik tekstai, paimti iš dokumento originalo ar kopijos, t. y. iš archyvinio šaltinio. Tačiau „Vitoldianos“ atvejis, kaip matėme, sudėtingesnis.

Legendų skyreliuose „Reg“, „Wzmianka“, „Wyd“ pateikta informacija dažniausiai neatitinka skyrelio paskirties. Todėl nuolat randamos nuorodos iš vieno skyrelio į kitą. Pvz., iš „Or“—į „Kop“ (Nr. 8), „Reg“ (Nr. 27), „Wzmianka“ (Nr. 26, 27), o iš skyrelio „Wzmianka“—į „Or“ (Nr. 2). Skyrelyje „Or“ labai dažnai aptariamieji įvairūs prierašai pergamentuose, nors privilegijos Nr. 33 legendoje buvo įvestas (atrodo, kad vienintelį kartą) specialus skyrelis „Zapiski“—prierasai. Bibliografinės santrumpos legendose kartais visiškai nesuprantamos. Antai jau aptartos privilegijos Nr. 8 legendos skyrelyje „Wzmianka“ rašoma, kad privilegija minima „*Inventarium omnium et singulorum privilegiorum... z r. 1682*“—bet juk tai registras!; skyrelyje „Wyd“ rašoma: „1) *CEV, Nr. 3121, s. 793—794*; 2) *Ryk Inventarium, s. 380*“—bet „*Ryk Inventarium*“—tai registras! Išstudijavę „*Panaudotų šaltinių ir darbų sąrašą*“, tarp raidžių „R“ ir „S“ (o ne prie raidės „I“) rasime „*Inventarium omnium et singulorum privilegiorum, litterarum... in archivo regi in arce Cracoviensi continentur confectum A. D. 1684* (o ne 1682, kaip legendoje.—E. B.), ed. E. Rykaczewski, *Lutetiae Parisorum 1862 (Ryk Inventarium)*“—vadinasi, tai tas pats leidinys! Beje, „*Panaudotų šaltinių ir darbų sąrašų*“ apskritai sudėtinga naudotis, nes legendose vartojamos leidinių pavadinimų santrumpos „*Sąrašė*“ pateiktos tik po pilno leidinio pavadinimo. Kai kurios „*Sąrašo*“ pozi-

cijos taip ir lieka kriptogramos, pvz., „*Lib. Magn.—Liber Magnus, rkps*“ arba „*Lib. I—rkps*“ (p. 211). „*Sąrašė*“ Jasas R. tampa „*Jasas F.*“ (p. 210), o jo išleistas „Pergamentų katalogas“ (V., 1981) figūruoja legendų skyreliuose „*Wyd*“, nors čia pat skliausteliuose nurodoma, jog tai regestras (Nr. 14, 19, 22).

Tokia painiava legendose atsirado dėl to, kad labai specifinei „Vitoldianos“ medžiagai mechaniškai panaudota tradicinė legendų struktūra, be to, tai padaryta nelabai tiksliai. Archeografinėje praktikoje skyrelyje „*Regestras*“ paprastai nurodomas tik regestras (aprašas, katalogas), ar jis būtų archyvinis, ar skelbtas, o „*Publikacija*“ — paties teksto ar jo ištraukos publikacija.

„Vitoldianoje“ su savarankišku eilės numeriu publikuojamos taip pat ištraukos iš įvairių šaltinių, kuriuose minimos Ldk Vytauto privilegijos. Tačiau ir joms naudojamos tokioms pat struktūros legendos, kaip ir archyvinių dokumentų publikacijai. Skaitytojas, matydamas legendos skyrelyje „*Or*“ žodį „*brak*“, turi susivokti, kad turimas omenyje paminėtos privilegijos, o ne dokumento, iš kurio paimta publikuojama ištrauka, originalas.

Kaip minėjome, pratarinėje rašoma, kad apie 116 Ldk Vytauto privilegijų žinoma tik iš paminėjamų įvairiuose šaltiniuose. Į šį skaičių įeina ir bajorų teiginiai teismuose, kad žemę jų protėviai išsitarnavę, bajorais tapę, valstiečius gavę „Vytautui valdant“ (Nr. 154, 155, 157, 158, 170, 173, 176, 190). Pagaliau čia rasime citatas iš J. Dlugošo „*Historiae Poloniae*“, pateiktas kaip Ldk Vytauto privilegijų paminėjimus, o legendose aprašytas pagal archyvinių dokumentų publikavimo taisyklės (Nr. 59, 60). Istorinėje literatūroje jau anksčiau buvo pažymėta, kad, šalia rašytinių Ldk Vytauto paskyrimų, dovanojimų, sutikimų, įsakymų, buvo ir žodinių⁷. Juos atsimindavo asmenys, buvę Ldk Vytauto potvarkio liudytojai, o vėliau, net pačioje XV a. pabaigoje, teisme patvirtindavo šio potvarkio faktą. Rašytinio dokumento įsigalėjimas Lietuvoje, liudytojų juridinio statuso teismuose pakeitimas rašytinio dokumento galia — sudėtingas ir tyrinėtinas procesas. O „Vitoldiana“ savo supaprastinta struktūra orientuoja skaitytoją, kad bet kurio „Vytauto laikų“ juridinio įvykio pagrindas buvo rašytinė Ldk Vytauto privilegija. Vis dėlto toks unikalus istorijos šaltinis, koks yra Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto raštai ir privilegijos, reikalauja didesnio atidumo bei pagarbos, ir ne vien mokslinės.

Tam tikro atsainumo pėdsakų rasime ir „*Asmenvardžių rodyklėje*“. Privilegijų Nr. 37, 111, 115, 120, 187 tekstuose figūruoja „*Nicolaus scriba*“. Paieškoję asmenvardžių rodyklėje, šį vardą rasime tik raidėje „*M*“ (p. 237). Plg.: „*Mikolaj skryba (Nicolaus scriba) 14, 46... (Mikul pisar?) (bet kodėl taip? — E. B.) 103...*“. Pasirodo, asmenvardžiai, esantys lotyniškuose šaltiniuose, „*Asmenvardžių rodyklėje*“ sulenkinami.

Manome, kad dalis čia pareikštų priekaištų atkristų savaime, jei „Vitoldianos“ sudarytojas publikavimo principus plačiau būtų iš-

⁷ Lappo I. Min. veik. P. 40; Jablonskis K. Min. veik. P. 376, 377.

dėstęs pratarėje, kaip kad priimta. Kartu neabejojame, kad „Vitoliana“ užims deramą vietą istoriografijoje.

Egidijus Banionis

Bronisław Makowski. Litwini w Polsce 1920—1939. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986. 352 s. 10 000 egz.

Praeitais metais Lenkijos Liaudies Respublikoje 10 tūkst. egz. tiražu išėjo istoriko Broniaus Makauskos knyga, skirta lietuvių padėčiai Lenkijoje 1920—1939 metais aptarti. Tai labai turiningas, gausia šaltinių baze ir kritiniu jos įvertinimu paremtas darbas. Todėl nenuostabu, kad šiuo veikalu labai susidomėjo naujausiųjų laikų istorikai ir apskritai Vilniaus krašte 1920—1939 metais gyvenę lietuviai bei kitų tautybių gyventojai.

Recenzuojamo veikalo autorius nuveikė labai didelį ir kruopštų darbą. Knygos gale pateiktas panaudotų šaltinių ir literatūros sąrašas rodo, kad B. Makauskas detalčiai susipažinęs su Lenkijos archyvais, kuriuose saugomi tarpukarės laikotarpio dokumentai: Lenkijos Ministrų Tarybos, Užsienio reikalų ministerijos, Vidaus reikalų ministerijos, taip pat Tikybių ir viešojo švietimo ministerijos, pavienių politinių ir karinių veikėjų — S. Kuziko, L. Vasilevskio, L. Želigovskio — dokumentų rinkiniai bei Lenkijos Jungtinės Darbininkų partijos Centro Komiteto Centrinio archyvo, Centrinio karinio archyvo, Suvalkų vaivadijos valstybinio archyvo, M. Kosakovskio, L. Ekerto asmeninio archyvo medžiaga.

Tačiau remiantis kad ir gana gausiais ir turtingais Lenkijos archyvais, recenzuojamojo darbo šaltinių bazė būtų buvusi toli gražu nepakankama, jeigu nebūtų pasinaudota Vilniuje saugomais istorijos šaltiniais, kurie susiformavo 1920—1939 metų laikotarpiu.

Prie tokios medžiagos visų pirma priklauso Laikinojo Vilniaus lietuvių komiteto fondas, švietimo draugijos „Rytas“, kitų Vilniaus krašto lietuvių draugijų, organizacijų bei veikėjų archyvų fondai, saugomi Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Centrinės bibliotekos Rankraščių skyriuje.

Pasirėmęs įvairiais šaltiniais, autorius prieina išvadą, kad Lenkijos okupuotoje Lietuvos teritorijoje 1920—1939 m. gyveno apie 200 tūkst. lietuvių. Nekvestionuojant šio skaičiaus, norėtusi sužinoti, ar tarpukarės laikotarpiu Vilniaus krašto lietuvių slavizacijos procesas vyko toliau, ar buvo sustabdytas, išplėtus veiklą lietuvių kultūros ir švietimo organizacijoms.

Knygoje daug naujų duomenų apie Vilniaus krašto padėtį. Čia parodoma, kad J. Pilsudskio įsakymu užėmus kraštą generolo L. Želigovskio daliniams bei sukūrus vadinamąją „Vidurinės Lietuvos“ valstybę, lenkų kareiviai terorizavo vietinius gyventojus. Knygoje rašoma, kad „lietuvių šaltiniai pateikia apie tai daug faktų“ (p. 36).

Reikia pažymėti, kad susidorojimą su Vilniaus krašto lietuviiais ir kitų tautybių gyventojais rodo ir lenkų okupacinės valdžios dokumentai. Ryškiausias toks pavyzdys gali būti istorinio Pirciupių

kaimo plėšimas 1920 metais. Okupacinė valdžia, siekdama vietos žmonėms sudaryti iliuziją, kad ji neva rūpinasi nukentėjusiais gyventojais, sudarė komisiją, į kurią įėjo 2-osios armijos pulkininkas B. Volskis, pulkininkas B. Vendiagolskis ir Lenkijos vyriausybės delegato Vilniuje atstovas inžinierius V. Makovskis. Ši komisija 1921 m. sausio 6 d. nuvyko į Pirčiupių kaimą ir konstatavo, kad nuo 1920 m. lapkričio 1 iki lapkričio 29 d. visi 28 valstiečių kiemai buvo apiplėšti lenkų kareivių, stovėjusių Rūdinkuose ir Parudaminyje. „[...] gyventojai buvo plėšiami paprastai taip: atžygiuoja kareivių banda ir terorizuoja visą kaimą, neleidžia prisiartinti prie plėšiamų pirklių, grasindami šautuvais, daro asmenines kratas, daužo skrynias, kamaras, naikina avilius, atima pinigus ir daugiau mažiau viską, kas ūkyje yra vertingesnio. O mažiausiai pasipriešinus, savininkus muša“ (Lietuvos TSR CVA. F. 1. Ap. 1. B. 11. L. 36). Panašiai buvo plėšiami Rudaminos, Turgelių, Salčininkų, Valkininkų valsčiai, Trakų miestas ir kitos Vilniaus krašto vietovės.

Zinoma, darbui būtų nekenkę pasiremti ir kai kuriais Lietuvos TSR centriniame valstybiniame archyve saugomais Vilniaus vaivadijos, taip pat Lietuvos Respublikos Užsienio reikalų ministerijos ir kitų įstaigų fondais, turinčiais tiesioginį ryšį su nagrinėjamu klausimu.

Be archyvinės medžiagos, darbe gausiai panaudota atsiminimų, remiamasi monografijomis, dokumentų rinkiniais, išleistais Lenkijoje, Tarybų Sąjungoje ir kitose šalyse iki 1939 bei iki pastarųjų metų. Solidi šaltinių ir literatūros bazė leido išnagrinėti klausimą išsamiai ir įvairiapusiškai.

Palyginti gausioje Lenkijos Liaudies Respublikos istorinėje literatūroje, skirtoje 1918—1939 metų laikotarpiui, trūksta tyrimų apie to meto Lenkijos tautinių mažumų padėtį. Šis klausimas svarbus dėl to, kad buržuazinėje dvarininkinėje Lenkijoje aptariamuoju laikotarpiu daugiau kaip trečdajį gyventojų sudarė nelenkai. Tai ukrainiečiai, baltarusiai, žydai, lietuviai, vokiečiai ir kitos vadinamosios tautinės mažumos. Tautinis nevienalytiškumas bei valdančiųjų klasių vykdoma kitataučių diskriminacijos politika buvo valstybės silpnumo požymis. Pastangos tautines mažumas asimiliuoti ir politiškai integruoti į Lenkijos valstybę nedavė lauktų rezultatų.

Tai matosi ir iš recenzuojamo B. Makausko darbo apie lietuvių padėtį Lenkijoje 1920—1939 metais.

Recenzuojamoji knyga suskirstyta į šešis skyrius: Lietuviai Vilniaus krašte ir pietų Suvalkijoje (1920—1923); Lietuvių tautinė mažuma 1923—1934 metais; Politinės, visuomeninės ir kultūrinės organizacijos; Lietuvių mokyklos 1920—1939 metais; Lietuvių spauda Vilniuje 1920—1939; Lietuvių padėties pakitimai 1935—1939 metais ir Pabaiga.

Knygos struktūra logiška, o tai leidžia autoriui nuosekliai aptarti nagrinėjamas problemas.

Knygoje rašoma, kad lemiamos reikšmės lietuvių politinei istorijai XX a. pradžioje turėjo Pirmasis pasaulinis karas. Vokiečių kariuomenei užėmus beveik visą Lietuvos teritoriją, susidarė sąlygos

į istorijos areną išeiti visų Lietuvoje gyvenančių tautų politinėms jėgoms. „Tarptautinė situacija toliau keitėsi. Balsą įgavo naujos politinės jėgos Europos rytuose“ (p. 14—15). Tarp daugelio besiformuojančios Lietuvos valstybės problemų buvo nustatyti sieną su Lenkija ir tuo pačiu pasiekti, kad Lenkija pripažintų Lietuvos valstybės suverenitetą. Tai iš tiesų buvo labai svarbūs klausimai. Tačiau atrodo, kad šiek tiek supaprastintai ir nepakankamai nušviečiama „politinės jėgos Europos rytuose“, Tarybų Rusijos reikšmė lietuvių tautos tolesnei raidai. Kaip žinoma, tik po Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos atsirado reali perspektyva atkurti Lietuvos valstybingumą ne tik buržuaziniu, bet ir tarybiniu pagrindu. Šių dalykų nutylėjimas trukdo visapusiškai parodyti to meto politinę situaciją.

Knygoje nemaža vietos skiriama nustatyti Vilniaus krašte vykusioms nacionalinėms-demografinėms permainoms, pradedant XIX a. antrąja puse ir baigiant XX a. pradžia. Statistiniai duomenys, kuriais operuojama, yra seniai žinomi, tačiau nepaisant to, jie leidžia autoriui padaryti argumentuotas išvadas apie Vilniaus krašto lietuvių gyventojų nutautėjimo procesą, kurį spartino lenkų mokykla ir sulenkėjusi katalikų dvasininkija. Neabejotinos įtakos tam turėjo ir kur kas blogesnė, palyginti su kitų Lietuvos teritorijų, Vilniaus krašto ekonominė bei švietimo padėtis. Tai lėtino krašto lietuvių gyventojų nacionalinės sąmonės formavimosi procesą. Todėl čia buvo sunku nustatyti lietuvių, lenkų ir baltarusių kalbos ribas.

Knygoje teisingai parodoma, kad Vilniaus krašto lietuviai nuo pirmųjų okupacijos dienų įsitraukė į politinę kovą, kurios tikslas buvo „susijungti su Lietuva“ (p. 40). Atrodo, kad darbui būtų nepakenkę, jeigu autorius būtų parodęs ne tik Laikinojo Vilniaus lietuvių komiteto, bet ir lietuvių komunistų pažiūrą į šį klausimą. Iš recenzuojamosios knygos susidaro įspūdis, lyg visi Vilniaus krašto lietuviai, atstovaujami Laikinojo Vilniaus lietuvių komiteto, laikėsi minėtoju klausimu vienodų pažiūrų. Deja, iš tikrųjų taip nebuvo.

Lietuvių, baltarusių ir ukrainiečių kovoje su nacionaline priešpauža apsisprendimo ir valstybinio savarankiškumo klausimas buvo labai svarbus. Tačiau tikslo buvo siekiama dviem kryptimis: revoliucine ir buržuazine. Revoliucinės krypties atstovai Vakarų Ukrainoje ir Vakarų Baltarusijoje valstybinio savarankiškumo klausimą glaudžiai siejo su kova dėl socialinio išsivadavimo ir Vakarų Ukrainos bei Vakarų Baltarusijos prijungimo prie tarybinių respublikų. Tuo tarpu buržuazinio valstybingumo atstovai siekė Vakarų Ukrainoje ir Vakarų Baltarusijoje sukurti kapitalistines valstybes, o ateityje išplėsti jas visoje ukrainiečių ir baltarusių etnografinėje teritorijoje. Toks siekimas buvo kontrrevoliucinis, nes turėjo tikslą likviduoti Ukrainos ir Baltarusijos tarybinių respublikų suverenumą.

Vilniaus krašto lietuvių judėjimas prieš nacionalinę priešpaužą, už teisę atsiskirti nuo buržuazinės Lenkijos taip pat turėjo dvi kryptis. Revoliucinės krypties atstovai nacionalinės priešpaužos likvi-

davimą siejo su socialistinės revoliucijos pergale Lenkijoje bei Lietuvoje ir visų lietuviškų žemių suvienijimu vienoje tarybinių tautų šeimoje. Nors ši kryptis buvo negausi, tačiau jai priklausė istorinė ateitis. Antroji kryptis, atstovaujama Laikinojo Vilniaus lietuvių komiteto, pagrindiniu savo uždaviniu laikė kovą dėl Vilniaus krašto prijungimo prie Lietuvos buržuazinės valstybės, iš esmės nekeičiant čia esančių visuomeninių santykių.

Nors recenzuojamosios knygos autorius ir aptaria (p. 61—63 ir kt.) lietuvių komunistų veiklą, tačiau per mažai parodo jų poziciją dėl Vilniaus krašto valstybinio priklausomumo.

Rimtesnės argumentacijos lauktume ir įrodinėjant teiginį, kad komunistų šūkiui nepatraukė daugumos Vilniaus krašto lietuvių. Teigimas, kad tam įtakos turėjo „būdingas lietuviams atsargumas, bet taip pat trūko platesnio dažnai nesuprantamų internacionalistinių šūkių populiarumo“ ir kad juos esą pakeitė „tautiniai šūki“ (p. 63), supaprastina buvusių padėtį. Neabejotina yra tai, kad tam tikriems gyventojų sluoksniams populiariesni buvo šūki, susiję su jų vargingos socialinės padėties pagerinimo perspektyva. Dėl tokios perspektyvos kovoję komunistai, ir jiems pritarę sąmoningiausi įvairių tautų darbo žmonės, taip pat ir lietuviai.

Knygoje su tam tikra abejojne rašoma, kad 1928 m. „tikriausiai Kauno iniciatyva“ (p. 74) buvo uždarytas liaudininkų laikraštis „Vilniaus aidas“, katalikų — „Kelias“ ir Lietuvių žemės ūkio draugijos organas „Dirva“. Jų vietoje pradėtas leisti katalikų-tautininkų „Vilniaus rytojus“.

Iš tikrųjų jau 1927 m. kovo 2 d. Komiteto Vilniaus lietuviams remti pirmininkas raštu Laikinojo Vilniaus lietuvių komiteto pirmininkui D. Alseikai pareikalavo dėl „Vilniaus aido“ 1927 m. pirmajame numeryje įdėto straipsnio „Nepriklausomoje Lietuvoje įvyko tai, kas neturėjo įvykti“ neatidėliojant pakeisti „Vilniaus aido“ redaktorių, o toliau vietoj „Kelio“ ir „Vilniaus aido“ kad būtų leidžiamas vienas „tautinėje dvasioje“ redaguojamas laikraštis. Rašte buvo pabrėžta, kad to „parėdymo neišpildymas turės savo sėkmėje siunčiamos pašalpos nutraukimą“ (Lietuvos TSR CVA. F. 383. Ap. 7. B. 749. L. 194).

Autorius išsamiai nušviečia Vilniaus krašto lietuvių politines sroves, išryškina buvusius tarp jų prieštaravimus. 103 ir 200 p. rašoma, kad po to, kai buvo uždaryta 1927 m. „Ryto“ mokytojų seminarija, „Kultūros“ draugijai pavyko gauti leidimą atidaryti iš pradžių trijų, o vėliau keturių kursų mokytojų seminariją (p. 200).

Būtų pageidautina knygoje rasti atsakymą, kokiais sumetimais vadovavosi valdžia, uždariusi vieną lietuvių mokytojų seminariją ir čia pat pasirengusi duoti leidimą kitai panašaus pobūdžio mokyimo įstaigai steigti.

Tuo klausimu, kaip žinoma, tarp Laikinojo Vilniaus lietuvių komiteto ir „Kultūros“ draugijos kilo nesutarimų. Tačiau iki šių dienų mokslinėje literatūroje nėra dokumentalaus įrodymo, kad tokį leidimą „Kultūros“ draugija tikrai buvo gavusi. Šiuo klausimu yra ir kita nuomonė: valdžia buvo pažadėjusi leidimą duoti, bet kilus

prieštaravimams, „Kultūros“ draugija jo dar neturėjo. Šį klausimą ateityje vertėtų ištirti detaliau.

Nors knyga ir vadinasi „Lietuviai Lenkijoje 1920—1939 metais“, tačiau joje aptariama ir buvusi tuo metu lenkų padėtis Lietuvoje. Iš pateiktų duomenų matyti, kad lenkų visuomeninės, ekonominės ir finansinės organizacijos Lietuvoje rėmėsi solidžiu finansiniu kapitalu, jau nekalbant apie buržuazinės Lenkijos valdžios teikiamą finansinę paramą. Knygoje pasigendama klasinės gyventojų struktūros analizės — lietuvių Lenkijoje ir lenkų Lietuvoje. Tokia palyginamoji analizė būtų buvusi labai įdomi.

Aptariant lietuvių spaudą 243 p., vertėjo paminėti ir komunistinius laikraščius lietuvių kalba — „Žinias“, „Valstiečių balsą“ ir „Bedievį“.

Išsamiai nagrinėjant lietuvių padėtį buržuazinėje Lenkijoje, vertėjo nušviesti ir jų ryšius su kitomis Lenkijos valstybės tautinėmis mažumomis, parodyti, kuo buvo specifiška valdžios vykdoma nacionalinė politika įvairių tautų atžvilgiu.

Lenkijos valdžia nuo pirmųjų okupacijos dienų ieškojo tarp Vilniaus krašto lietuvių žmonių, iš kurių būtų galima sudaryti polonofilinę grupę ir ją panaudoti savais interesais. Tam tikslui pradžioje buvo mėginta tartis su A. Viskantu, panaudoti J. Aukštuo-laitį, J. Grondzkį, o vėliau, po 1927 m. pučo Lietuvoje, Vilniaus krašte atsidūrusius plečkaitininkus. Tačiau šios pastangos buvo nesėkmingos. 1936 m. lapkričio 3 d. įvykusiame Vilniaus vaivadijos saugumo organų pasitarime su apgailestavimu buvo konstatuota: „Provyriausybių ir net provalstybių lietuvių grupių nėra. Lietuviai yra nelojali tautinė mažuma“.

Taigi, kaip matyti iš recenzuojamos knygos, Lenkijos buržuazinės valdžios siekimai 1920—1939 m. asimiliuoti ir be komplikacijų integruoti lietuvius į valstybės sudėtį baigėsi nesėkmingai. Knygoje teisingai parodoma, kad Lenkijos ir Lietuvos valdžios nacionalinė politika kurstė nacionalinę nesantaiką tarp lietuvių ir lenkų. Objektivus lietuvių padėties nušvietimas Lenkijoje 1920—1939 m. B. Mankausko knygoje yra svarus indėlis į istorijos mokslą.

Knygoje pasitaiko ir vienas kitas netikslumas, korektūros klaida, kurie sunkiai išvengiami tokios solidžios apimties veikalė.

Juozas Marcinkevičius

Roman Korab-Zebryk. Operacja wileńska AK. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985. 533 s.

Autorius, vienas iš Armijos Krajovos (Krašto armijos, toliau — AK) Vilniaus krašte vadovų, aprašo mūsų istorinėje literatūroje mažai nagrinėtus įvykius — Vilniaus miesto ir jo apylinkių išvadavimo iš hitlerininkų dienas — 1944 m. liepos pirmąją pusę.

Darbe panaudota Varšuvos, Gdansko, Londono archyvų medžiaga, Marksizmo-leninizmo prie TSKP CK Maskvoje archyvo, VFR

karinio archyvo Koblence dokumentai, rankraščiai, tų įvykių dalyvių ir liudininkų parodymai.

Knygoje stengiamasi parodyti hitlerinės okupacijos metais Lietuvoje, o ypač Vilniaus krašte, buvusią padėtį, aprašyti Tarybinės Armijos operacijas vaduojant Vilniaus kraštą ir Vilnių, hitlerinio vermachto gynybinius veiksmus Vilniuje, lenkų nacionalistų suburtų karinių dalinių — AK — planus, užmačias ir vaidmenį tų dienų įvykiuose.

Darbas parašytas tendencingai, akcentuojant lenkų nacionalistų siekimus, jame pasigendame objektyvaus marksistinio-lenininio įvykių vertinimo.

Autorius priverstas pripažinti Tarybinės Armijos lemiamą vaidmenį vaduojant Vilnių, skiria tam nemažai vietos, iš esmės trumpai pateikia tarybinių autorių duomenis ir teiginius. Tačiau tarybinės karinės vadovybės direktyvose priekabiausiai ieško klaidų, sakydamas, kad būtų buvę naudingiau veržtis su visomis jėgomis į vakarus, o ne kautis Vilniuje ir pan.

Smulkiai aprašomi hitlerinės kariuomenės daliniai, gynę Vilnių, daugelis jų karinių operacijų, sprendimų, veiksmų. Remdamasis Hitlerio generolų dienoraščiais, pernelyg tikėdamas jų žodžiu, autorius kartoja ir jų išvadas. Tiek nacistų dokumentuose, tiek recenzuojamoje knygoje rašoma apie bergždžias hitlerininkų pastangas išlaikyti Vilnių, menkinama Vilniaus įgulos žlugimo svarba, išpūstai parodoma, kad apie 2000 (iš maždaug 17 000) hitlerininkų, prasiveržę iš apsupties, pasiekė „strateginį laimėjimą“.

Mus ypač domina mūsų istoriografinėje literatūroje tik prabėgomis nagrinėta AK Vilniaus krašte genezė, tikslai, vaidmuo, vertinimas. Tiek hitlerininkų okupuotoje Lenkijoje, tiek Vilniaus krašte lenkų nacionalistų kariniai daliniai — AK — pradėti organizuoti jau 1939 m. pabaigoje. Jų tikslas buvo, susidarius palankiai situacijai, atkurti buržuazinę Lenkiją. Autorius nepagrįstai teigia, kad AK rėmusios visos tautybės, išskyrus lietuvius. To nebuvo. Apskritai lietuvius autorius ištiesai rodo kaip hitlerininkų kolaborantus, nedarydamas jokio skirtumo tarp hitlerininkams tarnavusių lietuvių buržuazinių nacionalistų ir daugumos jiems priešiška nusiteikusių žmonių. Nerandame darbe ir AK narių klasinės ar tautinės sudėties analizės. Todėl AK vadovybės antiliaudinė, antitarybinė, o daug kur ir prohitleriška pozicija pateikiama kaip visų jos narių programa, ko iš tikrųjų nebuvo. Autorius teigia, kad iki 1943 m. vidurio AK svarbiausi tikslai buvo: lenkiškumo propaganda, savitarpio pagalba, slaptas mokymasis, kariniai apmokymai, konspiracinių karinių dalinių kūrimas. Iš tikrųjų AK vadovybė Varšuvoje iki 1943 m. pradžios draudė ir stabdė lenkų partizanų veiksmus prieš hitlerininkus¹. Autorius pateikia keistą AK narių neveiklumo paaiškinimą. Girdi, jie pasidalijo su tarybiniais partizanais vaidmenimis — tarybiniai partizanai sprogdino geležinkelius, o AK „išstumdamo civili-

¹ Zr.: Problemy wojny i okupacji. W-wa, 1969. S. 68—108, 334—372.

nę administraciją“. Žinomas faktas, kad lenkų nacionalistai atkakliai kovojo su lietuvių buržuazinių nacionalistų administracija Vilniaus krašte, su Plechavičiaus vietine rinktine, tačiau kovos su hitlerininkais nebuvo. Dar daugiau. Net autorius pripažįsta, kad Naugarduko rajono Stolbcų AK vadas Adolfas Pilchas susitarė su hitlerininkais dėl abipusio nepuolimo, pirko iš jų ginklus ir šaudmenis, kovojo prieš tarybinius partizanus².

Tačiau kodėl knygoje nėra nė žodžio apie Vilniaus rajono AK vadovų Vilko-Kšižanovskio, Lupaškos (Zigmunto Sendzelaaršo) 1943—1944 m. žiemos derybas su hitleriniu baronu fon Zyglėriu, abvero Vilniuje vadu mjr. Julium Christiansenu dėl bendrų veiksmų prieš tarybinius partizanus?³ Kodėl AK būriai prie Pabradės ir kitur padėjo hitlerininkams saugoti geležinkelį, tykojo ir gaudė tarybinius geležinkelio sprogdintojus, naikino mažesnius tarybinių partizanų būrius, o 1944 m. kovo 1 d. apie 800 Lupaškos vadovaujama lenkų nacionalistų netoli Pabradės užpuolė ir nukovė 24 (kitais duomenimis net daugiau) Kosto Kalinausko būrio partizanus, žudė sužeistuosius, persekiojo besitraukiančiuosius?⁴ Kodėl hitlerininkų administracija Lietuvoje, žinodama lenkų nacionalinių karinių dalinių skaičių, sudėtį ir dislokaciją, savajai ir lietuvių buržuazinių nacionalistų policijai draudė juos persekioti, jų neklidė? 1944 m. vasario 10—12 dienomis Vilniaus krašto AK vadovybė ir hitlerinio vermachto bei SD atstovai per derybas suderino, kad AK daliniai sunaikins tarybinius partizanus Rūdninkų girioje, rinks okupantams duokles, saugos geležinkelius⁵. Tačiau AK Varšuvos vadovybė, suprasdama, kad TSRS pergalė greit artėja ir kad parama hitlerininkams juos visai sukompromituos, uždraudė tai daryti⁶. Tačiau ir po šio draudimo Vilniaus AK vadovybė taikiai sugyveno su hitlerininkais, tarp jų ir su Pirčiupių degintojais ir žudikais 16-uoju SS ir policijos pulku⁷. Apie tai autorius nekalba. Mūsų nuomone, šito užmiršti jis neturėjo teisės.

Autorius teigia, kad 1944 m. viduryje AK būriuose buvę apie 15 000 žmonių. Galbūt, nes tuo metu žmonės buvo mobilizuojami į AK prievarta. Tačiau kyla klausimas, ką padarė toks didelis skaičius ginkluotų žmonių. Iš knygos galima spręsti, kad didžiausias to meto AK „mūšis“ buvo poros Plechavičiaus Vietinės rinktinės batalionų išblaškymas. Ir tik Tarybinei Armijai artėjant prie Vilniaus, 1944 m. liepos 6 d. AK vadovybė paskelbė operaciją „Aušros vartai“—Vilniaus užėmimą: pasauliui buvo norėta parodyti, kad Lenkijos buržuazinė emigracinė vyriausybė Londone sugeba veikti, o jai pavaldūs kariniai daliniai pirmieji išlaisvina Lenkijos miestus. Tiesa, prieš liepos 7 d. AK vadovybė dar vedė derybas su hitleri-

² Korab-Zebryk R. Operacja wileńska AK. S. 68—69.

³ Urbanavičius B. Liaudies keršytojai. V., 1975. P. 322.

⁴ Ten pat. P. 320—325.

⁵ TSRS centrinis valstybinis Spalio revoliucijos archyvas Maskvoje. F. 504 Ap. 1. B. 11. L. 3—4.

⁶ Ten pat.

⁷ Nacionalistų talka okupantams. V., 1970. P. 162—165.

ninkais. Hitlerininkų generolas Pelis pasiūlė AK vadovybei įvesti AK dalinius į Vilnių ir bendrai ginti Vilnių nuo Tarybinės Armijos. Tačiau AK vadovybė pabūgo visiškos kompromitacijos ir to atsisakė. 1944 m., naktį iš liepos 6 į 7 d., AK mėgino organizuoti įsiveržti į Vilnių. Hitlerininkai šią operaciją lengvai sužlugdė, o liepos 7 d. rytą, panaudoję artileriją ir aviaciją, privertė AK dalinius paniškai bėgti. Dauguma Vilko vadovaujamų AK dalinių daugiau ir nebandė pulti Vilniaus, o priartėjus Tarybinei Armijai prie Vilniaus, šalinosi bendradarbiavimo su ja ir pagalbos jai. Tik Vilniaus pietuose ir vakaruose buvę AK daliniai, neturėję tuomet ryšio su Vilku, priartėjus Tarybinei Armijai, aplinkybių priversti, dalyvavo drauge su ja vaduojant Vilnių,— buvo drauge užėmę gynybines pozicijas prie Maišiagalos, o 1944 m. liepos 13 d. netoli Vokės, prie Kriaučiūnų k., susidūrė su prasiveržusiais iš Vilniaus hitlerininkais ir kovėsi su jais.

Teisinga autoriaus išvada, kad AK vaidmuo Vilniaus išvadavimo operacijoje buvo nedidelis. O galėjo būti kitaip. Tam reikėjo, kad lenkų suburti kariniai daliniai Vilniaus krašte būtų laikęsi draugystės, internacionalinių principų ir bendrai su lietuviais, rusais, baltarusiais, žydais ir kitų tautų atstovais kovoję prieš hitlerininkus.

Kazys Rukšėnas